

Het maximum uit het minimum halen.

Overlevingsstrategieën van mensen die moeten rondkomen met een te beperkt inkomen.

Onderzoeksrapport
Mei 2013

Leen Van Thielen
Bérénice Storms

© foto cover: Foshie

© Cebud 2013
D/2013/13.251/2
ISBN 978-94-9186-601-2

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1. Dankwoord	13
2. Inleiding	15
3. Een korte verkenning van de literatuur	19
3.1. <i>Definitie</i>	19
3.2. <i>Overlevingsstrategieën</i>	20
3.3. <i>Financiële overlevingsstrategieën</i>	21
3.4. <i>Overlevingsstrategieën binnen economische systemen</i>	22
3.5. <i>Overlevingspatronen</i>	22
4. Aanpak van het onderzoek	25
4.1. <i>Onderzoeksdoelstellingen</i>	25
4.2. <i>Onderzoeksopzet</i>	25
4.2.1. <i>Methode</i>	25
4.2.2. <i>Steekproefkader</i>	25
4.2.3. <i>Het interview</i>	27
5. Selectie en profiel van de respondenten	29
5.1. <i>Selectie</i>	29
5.2. <i>Profiel</i>	30
5.3. <i>Besluit</i>	33
6. Hoe rondkomen met een te beperkt budget?	35
6.1. <i>Prioriteiten stellen</i>	35
6.1.1. <i>Kinderen eerst</i>	36
6.1.2. <i>Een dak boven het hoofd</i>	43
6.2. <i>Het beperken van uitgaven</i>	47
6.2.1. <i>Het dilemma gezond of betaalbaar</i>	48
6.2.2. <i>Duurzaam leven</i>	59
6.2.3. <i>Niet of weinig participeren</i>	64
6.2.4. <i>Efficiënt met geld omgaan</i>	68
6.3. <i>Schulden maken</i>	76
6.3.1. <i>Uitstellen van betalingen</i>	77
6.3.2. <i>Geldkrediet opnemen</i>	79

6.3.3.	Lenen bij vrienden en familie	80
6.3.4.	Goederen aankopen op krediet	82
6.4.	<i>Netwerken aanspreken</i>	84
6.4.1.	Opkomen voor jezelf	84
6.4.2.	Krachten bundelen	89
6.5.	<i>Buiten de lijntjes kleuren</i>	95
6.5.1.	Extra inkomsten genereren	95
6.5.2.	Onconventionele besparingen	97
7.	Nabeschouwing	99
	Referenties	103

Samenvatting

Overlevingsstrategieën kan men definiëren als 'bewuste handelingen van mensen om zich te handhaven in moeilijke situaties en beperkingen te overstijgen'. Mensen passen diverse tactieken toe om hun basisbehoeften op een minimaal aanvaardbaar niveau bevredigd te zien. Het gaat hier zowel over effectieve als minder effectieve financiële strategieën. In dit onderzoek gaan we na welke overlevingsstrategieën gezinnen gebruiken wanneer ze gedurende een lange periode met een te laag inkomen moeten rondkomen en welke gevolgen dit heeft voor hun maatschappelijke participatie. Maatschappelijke participatie definiëren we als 'het adequaat kunnen vervullen van maatschappelijke rollen' (Storms, 2012).

De onderzoekspopulatie bestaat uit gezinnen met kinderen die langdurig moeten rondkomen met een te laag besteedbaar netto inkomen. Voor het zoeken naar geschikte gezinnen hebben we verschillende kanalen gebruikt. We deden een beroep op de in Vlaanderen aangeboden opleidingen tot 'ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting', we contacteerden hulpverleningsorganisaties als OCMW's en CAW's uit de verschillende Vlaamse provincies en we verkregen de medewerking van erkende armoedeverenigingen en welzijnsschakels. Het was onze bedoeling om een onderzoeksdoelgroep samen te stellen die mooi evenwichtig verdeeld was naar geslacht, nationaliteit, provincie, woonplaats, tewerkstellingssituatie en het al dan niet een beroep doen op hulpverlening. Het aantal onderzoekseenheden hebben we niet op voorhand vastgelegd, maar lieten we afhangen van de graad van theoretische satisfactie.

Uiteindelijk hebben we 32 respondenten geïnterviewd. Deze zijn voldoende gevarieerd voor de volgende kenmerken: provincie, woonplaats, tewerkstellingssituatie, leeftijd van de respondenten, het aantal kinderen en de gezinssituatie. Voor de variabelen geslacht, nationaliteit en het al of niet een beroep doen op hulpverlening zijn we er niet in geslaagd een mooie spreiding te realiseren. De onderzoeksgroep bestaat grotendeels uit vrouwelijke respondenten en de meerderheid deed het voorbije jaar een beroep op hulpverlening. Bovendien wordt er slechts één respondent van autochtone origine bevraagd. Bijgevolg kunnen we op basis van de bereikte groep geen uitspraken doen over overlevingsstrategieën van allochtone gezinnen. Ook de groep mensen die leven in de marge van onze samenleving zoals illegalen en thuislozen komen in dit

onderzoek niet aan bod. Hetzelfde geldt voor de vele gezinnen die erg in de financiële problemen zitten maar de weg naar de hulpverlening nog niet hebben gevonden.

Vijf grote categorieën ordenen de overlevingsstrategieën uit dit onderzoek: nl. prioriteiten stellen, beperken van uitgaven, schulden maken, netwerken aanspreken en buiten de lijntjes kleuren. We stellen vast dat ons analysekader sterk aansluit bij het theoretisch model van Engbersen, Van de Veen & Schuyt (1987).

Prioriteiten stellen

Om rond te komen met een beperkt budget is het zeer belangrijk om prioriteiten te stellen. Alle respondenten stellen prioriteiten en iedereen maakt hierin zijn of haar eigen keuzes. Toch zijn er twee zaken die in het oog springen omdat ze door nagenoeg alle respondenten naar voor worden geschoven. Ten eerste geven alle ouders voortdurend en op tal van domeinen voorrang aan hun kinderen. Ze gaan sneller met de kinderen naar de dokter dan ze voor zichzelf gaan, hun kinderen krijgen meer en vaker eten, ze zetten de verwarming op of een graadje hoger als de kinderen thuis zijn en de kinderen krijgen prioriteit bij bestedingen op het vlak van kledij en vrije tijd. Ouders willen het gebrek aan financiële middelen zo weinig mogelijk laten wegen op hun kinderen. Toch moet worden gezegd dat verschillende respondenten door omstandigheden op bepaalde momenten in hun leven de zorg voor hun kinderen niet kunnen garanderen. Deze kinderen worden -vaak tijdelijk- elders opgevangen. Dit gaat gepaard met veel zorgen en verdriet. Uit literatuuronderzoek blijkt dat de aanwezigheid van een constant ondersteunende verzorgingsfiguur cruciaal is in de ontwikkeling van een kind. Het ontbreken hiervan kan aan de basis liggen van een onveilige hechting en negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling.

Een tweede thema dat steeds terugkomt, is het belang van een (t)huis. Verschillende respondenten zijn in het verleden gedurende korte of lange tijd dakloos geweest en willen niet terugkeren naar deze situatie. Alle respondenten willen hun kinderen een thuis bieden en geven prioriteit aan wonen. Enkele respondenten zijn erin geslaagd om via een sociale lening zelf een woning te verwerven. De meerderheid huurt echter. Sociale huisvesting zorgt ervoor dat woningen betaalbaar zijn voor de laagste inkomensgroepen. Doch, de meerderheid van de respondenten huurt op de privémarkt. En op enkele uitzonderingen na gaat

het om woningen waarvan de prijs-kwaliteit verhouding niet in orde is. De huurprijzen zijn veel te hoog en de kwaliteit is vaak heel slecht. In diverse onderzoeken worden de negatieve gevolgen van ondermaatse huisvesting beschreven. Dit heeft een negatieve impact op onder meer de gezondheid, onderlinge relaties en de sociale netwerken en de onderwijsprestaties van de kinderen

Beperken van uitgaven

Het beperken van de uitgaven is de meest genoemde strategie om rond te komen. Er zijn echter veel manieren om de uitgaven te beperken.

Veel respondenten maken omwille van het financiële plaatjes keuzes die hun gezondheid op korte of lange termijn kunnen ondermijnen. Op die manier slagen ze erin om minder geld uit te geven. De meest voorkomende voorbeelden situeren zich op drie vlakken. Ten eerste worden medische kosten vaak uitgesteld. Dit geldt zowel voor bezoeken aan dokters en specialisten als voor medicatie en medische hulpmiddelen. Ouders proberen wel de nodige medische zorgen voor de kinderen te voorzien. De invoering van de sociale derde betalingsregeling zorgt er wel voor dat de drempel naar de huisarts is verlaagd. Sommige huisartsen werken zelfs gratis. Een aantal respondenten heeft een regeling met het OCMW of de schuldbemiddelaar in verband met medische kosten zodat ze, ondanks hun lage inkomen, wel de nodige zorgen kunnen krijgen. Ook op het vlak van voeding worden er door sommige respondenten noodgedwongen keuzes gemaakt die hun gezondheid kunnen ondermijnen. Voorbeelden hiervan zijn systematische maaltijden overslaan, weinig variatie aanbrenge in menu's of calorierijke en goedkope voeding op tafel zetten. Onvoldoende, éénzijdige en/of ongezonde voeding brengt gezondheidsproblemen zoals ondergewicht, vermoeidheid, duizeligheid, hoofdpijn maar ook verminderde groei en cognitieve problemen met zich mee. Recent onderzoek toont aan dat de cognitieve impact die mensen met geldproblemen ervaren vergelijkbaar is met de verminderde cognitieve prestaties na een nacht niet slapen (Mani, Mullainathan, Shafir, & Zhao, 2013). Ook de woning en de woonomgeving waarin de respondenten leven brengt soms gezondheidsrisico's met zich mee. Sommige woningen zijn onveilig en bij andere ontbreken basisvoorzieningen. De gevolgen van langdurig wonen in dergelijke leefomgeving mogen niet onderschat worden. Het opgroeien in een ongezonde, onveilige en stresserende leefomgeving heeft een negatieve impact op kinderen.

Een andere manier om de uitgaven te beperken is door duurzaam te leven. Bijna alle respondenten blijken echte experts te zijn geworden in het besparen op energie-uitgaven. De woningen waarin ze wonen zijn vaak oud en niet geïsoleerd waardoor de energiekosten een enorme hap uit hun beperkt budget nemen. De meeste respondenten vermelden een resem aan besparingsmaatregelen. In de praktijk komt het er vaak op neer dat slechts één ruimte wordt verwarmd of dat de verwarming enkel op gaat als de kinderen thuis zijn. Daarnaast tracht men ook met het gebruik van spaarlampen, spaardoucheknoppen, budgetmeters, enzovoort de kosten te beperken. Veel respondenten zijn (een aantal keren) van energieleverancier veranderd om te besparen. Ook consuminderen hoort bij een duurzaam leven. Een grote groep respondenten herbruikt allerlei spullen in plaats van ze nieuw aan te kopen. Het gaat hierbij zowel om het tweedehands aankopen van kledij of meubels, maar ook om het zelf doorgeven of het van anderen doorkrijgen. Enkele respondenten gebruiken hun creatieve talenten om tweedehandsspullen een nieuw leven te geven door ze op te maken of te restylen. Een andere manier om duurzaam te leven is bewust omgaan met voeding. Heel wat respondenten geven aan weinig vlees te eten, geen overschotten weg te gooien, zelf brood te bakken of eigen groenten te kweken. Tot slot zijn ook het gebruik van de fiets en het openbaar vervoer manieren om duurzaam te leven. Veel van deze strategieën worden door de respondenten gebruikt. Vaak gaat het echter niet om bewuste keuzes, maar veeleer over bittere budgettaire noodzaak. Respondenten geven ook aan dat deze manier van leven zeer tijdsintensief is.

Een uitgavepost waar heel vaak op bekniibeld wordt is ontspanning. Het is het eerste wat wegvalt als er moet bespaard worden. Respondenten geven duidelijk aan dat er in hun leven echt geen ruimte is om te participeren aan betalende ontspanningsactiviteiten. Dit wordt opgevangen met gratis activiteiten of activiteiten via een welzijnsorganisatie. Voor de kinderen wordt er wel vaker naar een oplossing gezocht zodat ze toch een hobby kunnen uitoefenen. Dit gebeurt op allerlei manieren. Door te werken met een afbetalingsplan, te sparen, financiële steun aan de ouders te vragen, via vrijetijds- of cultuurkortingen, ... De beperkte mogelijkheden om deel te nemen aan het breed maatschappelijk leven hebben tot gevolg dat zowel kinderen als ouders een beperkt netwerk hebben. Er is een risico dat gezinnen zich terugtrekken in de private sfeer. Een ander gevolg is dat ouders en kinderen nauwelijks de kans krijgen om hun batterijen op te laden, iets wat iedereen nodig heeft.

De meest logische manier om uitgaven te beperken is om efficiënt met geld om te gaan. Dit is echter niet gemakkelijk als men al in veel uitgaven moet snoeien. Toch zijn er veel manieren waarop respondenten geld uitsparen. De meeste strategieën hebben betrekking op de dagdagelijkse inkopen zoals het kiezen voor de goedkoopste winkel, producten kopen in verschillende winkels, in Nederland gaan winkelen, winkelen vlak voor sluitingstijd, naar de markt gaan, rechtstreeks bij landbouwers aankopen, winkelen met een winkellijstje enzovoort. Ook voor grotere aankopen wordt er zorgvuldig gewikt en gewogen. Vaak is het ook een kwestie om goed te plannen. Dit gebeurt op verschillende wijze: noodzakelijke rekeningen eerst, sparen, aankopen via een afbetalingsplan, Ook spreiden gezinnen hun aankopen vaak over een heel jaar. Dit geldt zeker voor gezinnen met meerdere kinderen. Bepaalde kosten zoals nieuwe schoenen of boekentassen worden verspreid over meerdere maanden. Tot slot kiezen sommige respondenten ook de school- en studierichting van hun kinderen in functie van het budget. Respondenten die langdurig moeten rondkomen met een te beperkt inkomen zijn verplicht om op alle fronten in hun uitgaven te snoeien en zeer goed na te denken over hun uitgaven. Uit onderzoek blijkt dat het leven zonder zekerheid over basisbehoeften armoede gerelateerde stress met zich meebrengt. Door een laag inkomen en weinig sociale steun kan financiële stress leiden tot psychische gezondheidsproblemen, zoals bijvoorbeeld depressie. Dit kan dan weer repercussies hebben op de opvoeding van de kinderen. Vastgesteld is immers dat ouders met depressie minder geduld, gevoel en aandacht aan de dag kunnen leggen om hun kinderen op te voeden.

Schulden maken

De meeste respondenten zitten in een collectieve schuldenregeling of in budgetbeheer of -begeleiding. Ze hebben in het verleden, door allerlei omstandigheden, schulden gemaakt die ze momenteel trachten weg te werken. In de interviews zien we vier manieren waarop mensen schulden maken terugkomen. Door het veelvuldig uitstellen van betalingen en het feit dat men geconfronteerd wordt met onverwachte uitgaven kan men soms de achterstand niet meer wegwerken. Andere respondenten maken schulden door het opnemen van een geldkrediet. Vaak gebeurt dit om dringende uitgaven te bekostigen of om te kunnen genieten van een beetje financiële ademruimte. Een minder gebruikte methode is het lenen bij vrienden en familie en tot slot worden soms ook goederen aangekocht op krediet.

Netwerken aanspreken

Bij het aanspreken van netwerken maken we onderscheid tussen twee belangrijke strategieën, namelijk het opkomen voor jezelf en je krachten bundelen. Opkomen voor jezelf kan op verschillende manieren. Eén manier is je rechten uitputten. Vaak is het nodig om hiervoor een beroep te doen op formele netwerken. Opvallend is dat, zelfs mensen die actief een beroep doen op hulpverleners, vaak niet op de hoogte zijn van steunmaatregelen waarop ze recht hebben. Een andere manier om op te komen voor zichzelf en de kinderen is mondig zijn. Dit blijkt op allereerste hand nuttig te zijn. Vaak is het zo dat respondenten die mondig zijn meer gedaan krijgen van hulpverleners. Verschillende respondenten geven ook aan dat men echt onderhandelt over het wekelijkse leefgeld. Daarbuiten is een zekere mondigheid ook vereist bij het steeds weer uitleggen van de eigen situatie als je van bepaalde instanties iets gedaan wil krijgen (steun op school, afbetalingsplan, ...). Respondenten geven aan dat het uitputtend is steeds je situatie moeten uitleggen, steeds achter je rechten aan gaan, afbetalingen vragen, We stelden reeds dat de energie waarover mensen kunnen beschikken niet onuitputtelijk is. De omstandigheden zouden zo moeten zijn dat mensen niet steeds verplicht moeten zijn om hun energie te moeten uitputten. Het is immers moeilijk om gemotiveerd te blijven als alles wat je wilt bereiken onmogelijk ver weg ligt (Banerjee & Duflo, 2011).

Daarnaast bundelen mensen vaak ook hun krachten om te overleven. Dit kan op verschillende vlakken, door elkaar bijvoorbeeld bij te staan met hulp in natura of door financiële hulp. We merken dat mensen wel blij zijn als er hulp wordt aangeboden maar anderzijds het vaak ook moeilijk hebben om hulp te aanvaarden. Velen willen er liever niet zelf naar vragen. Een netwerk wordt als zeer belangrijk ervaren vanwege de steun die het biedt. Spijtig genoeg zijn ook aan het onderhouden van netwerken kosten verbonden. Uit onderzoek blijkt dat het netwerk van mensen in armoede niet zozeer veel kleiner is dan dat van anderen, maar dat men wel ernstige gevoelens van eenzaamheid ervaart en minder op steun kan rekenen vanuit het netwerk.

Buiten de lijntjes kleuren

Het gebeurt wel eens dat de respondenten zich op de grens tussen het legale en illegale begeven of dingen doen die niet legaal zijn. Extra inkomsten worden gegenereerd door zwartwerk, domiciliefraude of door extra inkomsten te verzwijgen aan de hulpverlener. Daarnaast bespaart men op uitgaven door bijvoorbeeld met rode mazout te rijden, zwart rijden met het openbaar vervoer of illegale kabeldistributie.

Besluit

Mensen trachten op allerlei vlakken de gevolgen van armoede te verminderen en hanteren hiervoor een hele waaier aan overlevingsstrategieën. In hun dagelijkse strijd om zichzelf, maar vooral om hun kinderen een betere toekomst te geven cijferen ouders zichzelf vaak volledig weg. Uit de gesprekken die we voerden met kansarme ouders blijkt dat de dagelijkse strijd om te overleven veel energie vraagt. Omdat iedereen, arm of rijk, maar beschikt over een beperkte energiebron, is het belangrijk dat die energiebron niet steeds moeten worden uitgeput, anders bestaat het gevaar dat mensen gaan falen in hun zelfregulatie (Muraven & Baumeister, 2000). Hier ligt dan ook een belangrijke taak voor beleidsvoerders. Het is hun opdracht om te zoeken naar mogelijkheden om over verschillende beleidsdomeinen heen en via een doorgedreven samenwerking met alle relevante stakeholders, in het bijzonder de vertegenwoordigers van personen in armoede, de gepaste preventieve en curatieve maatregelen te nemen die nodig zijn om alle gezinnen de basiszekerheid te kunnen geven die nodig is om volwaardig aan de samenleving te kunnen deelnemen.

1. Dankwoord

Dit onderzoeksrapport kwam tot stand door de inspanning en steun van vele mensen.

We willen graag een woord van dank richten aan Jasmine Timmermans, Anke Helsen, Sarah Gysbrechts, Lynn Janssens & Charlotte Pelckmans die als derdejaarsstudenten Sociaal Werk een tiental interviews voor zich namen. Dank ook aan Aleidis Devillé voor de begeleiding van deze studenten.

We danken de leden van de stuurgroep van het PWO onderzoeksproject 'Maatschappelijke participatie en toegankelijke instituties. Op weg naar een inclusief lokaal sociaal beleid' voor de feedback die we van hen kregen.

Omwille van het garanderen van absolute anonimiteit is het onmogelijk om de namen van de organisaties die ons hebben geholpen bij het zoeken van interviewkandidaten, te vermelden. We willen hen graag danken voor hun inspanningen en voor de logistieke ondersteuning.

Het meeste dank zijn we verschuldigd aan al de mensen die ons ter woord wilden staan. We danken hen voor hun openhartigheid, hun vriendelijkheid en hun gastvrije ontvangst. We hopen dat ze bij het lezen van dit rapport regelmatig hun essentiële bijdrage aan dit onderzoek zullen herkennen.

Leen Van Thielen

Berenice Storms

Geel, 31 mei 2013

2. Inleiding

In dit rapport onderzoeken we welke strategieën gezinnen hanteren om gedurende een lange periode met een te laag inkomen te overleven en wat de gevolgen hiervan zijn voor de gezinsleden en de maatschappij. We hopen met deze resultaten lokale en bovenlokale overheden te stimuleren om te investeren in de voorwaarden die de maatschappelijke participatie van maatschappelijk kwetsbare groepen vergroten. We beogen om via dit onderzoek een goed zicht te krijgen op de bronnen en hulpmiddelen die gezinnen hanteren in hun dagelijkse ‘struggle for life’. Een effectief inclusief lokaal sociaal beleid kan immers niet anders dan empowerend zijn en moet de eigen kracht van de betrokken doelgroep erkennen, meenemen en verder versterken.

Met **maatschappelijke participatie** bedoelen we de deelname aan de maatschappij. Die zien we als een geheel van maatschappelijke instituties. Maatschappelijke instituties zijn normensystemen rond essentiële maatschappelijke functies. Zo heeft de institutie gezin de functie om de maatschappij te voorzien van nieuwe leden (procreatie) en het opvoeden van deze nieuwe leden tot burgers die zich goed voelen in de samenleving. Ook het verenigingsleven draagt bij tot de opvoeding van mensen tot volwaardige burgers. In verenigingen leren mensen belangrijke democratische waarden zoals samenwerken, vertrouwen en respect. Kennisoverdracht en kennisvorming gebeuren grotendeels binnen de instituties onderwijs en wetenschap. Binnen deze en vele andere maatschappelijke instituties nemen mensen posities in. In familiale netwerken onderscheiden we posities als: moeder, zoon, broer, stiefzus, tante, grootvader. In het verenigingsleven onderscheiden we: leden en bestuursleden. Professoren, leerkrachten, directeurs, leerlingen en studenten zijn voorbeelden van posities die mensen innemen binnen de institutie onderwijs. Parlementsleden, ministers, schepenen, leden van advies- of wijkraden, burgers zijn posities die kunnen worden ingenomen binnen de politiek. Aan al deze maatschappelijke posities kleven verwachtingen. Het geheel van verwachtingen, verbonden aan één sociale positie noemen sociologen een sociale rol. Als mensen erin slagen hun sociale rollen goed te vervullen, worden ze door anderen aanvaard. Ze horen er dan niet alleen bij, maar dragen ook hun steentje bij tot het goed functioneren van de maatschappij. De maatschappij is immers tegelijk zowel resultaat als product van menselijk handelen (Berenice Storms, 2012).

Maatregelen om de maatschappelijke participatie van kwetsbare burgers te vergroten kunnen maar effectief zijn indien ze in nauwe samenspraak met deze burgers worden genomen. Participatie is een sleutelbegrip in het debat over armoede en armoedebestrijding, omdat het de verbinding maakt tussen enerzijds de concrete situaties van armoede en anderzijds de diverse acties die nodig zijn om tot haalbare, aanvaardbare en voelbare beleidsinspanningen te komen (Bouverne-De Bie, M., 2003). Participatief werken betekent dan ook in dialoog gaan met mensen in armoede en een beroep doen op hun ervaring en competenties. Mensen in armoede worden in het beleidsproces betrokken vanuit hun persoonlijke betrokkenheid en deskundigheid. Vanuit eigen ervaring weten ze wat belangrijke pijnpunten zijn, wat werkt en wat niet. Deze ervaringsdeskundigheid wordt ingebracht door mensen met armoede-ervaring en hun vertegenwoordigers die zetelen in de verschillende overlegorganen.

Opdat individuen de mogelijkheid zouden hebben om volwaardig aan de samenleving deel te nemen moeten zowel individuele als structurele maatregelen worden genomen. Structurele maatregelen richten zich op het **toegankelijk** maken van sociale goederen en diensten, die essentieel zijn voor maatschappelijke participatie. Het sociologische begrip 'toegankelijkheid' verwijst naar openheid, naar het zich welkom voelen in de samenleving en is dus veel ruimer dan wat er in het dagelijkse taalgebruik onder verstaan wordt (Storms, 2012). Hubeau en Parmentier (1991) onderzochten de toegankelijkheid van de rechtshulp voor kansarme gezinnen en kwamen tot de conclusie dat er een mentale afstand bestaat tussen de wereld van de rechtshulpverlening en die van de kansarmen. Zij schetsten daarbij de criteria waaraan een meer consumentvriendelijke rechtshulp zou moeten beantwoorden. In navolging van Rigoux (1983) benoemen zij deze als de zgn. vijf 'B's': bereikbaarheid, beschikbaarheid, betaalbaarheid, bruikbaarheid en begrijpbaarheid. Deze toegankelijkheidscriteria werden door Roose (2003) en Bouverne-De Bie (2004) toegepast in o.a. de sector van jeugdhulpverlening. Sels, Goubin, Meulemans & Sannen (2008), breiden ze bij het beoordelen van de toegankelijkheid van het lokaal sociaal beleid nog verder uit met twee nieuw B's: bekendheid en betrouwbaarheid. De zeven B's van toegankelijkheid zijn ondertussen gemeengoed geworden als criteria om de toegankelijkheid van publieke goederen en diensten te beoordelen.

Betaalbaarheid is een van de zeven noodzakelijke voorwaarden voor toegankelijkheid. Mensen hebben financiële middelen nodig om gebruik te kunnen maken van goederen en diensten die essentieel zijn voor hun maatschappelijke participatie en ook de samenleving moet over een bepaald financieel budget kunnen beschikken om de toegankelijkheid van haar sociale instituties te kunnen waarborgen (Berenice Storms, 2012).

Betaalbaarheid is een belangrijk kenmerk van toegankelijke instituties, mensen die een te laag inkomen hebben om hun sociale rollen adequaat te kunnen spelen, raken geïsoleerd. Driessens (2003) beschrijft in haar doctoraal proefschrift hoe declasseringsprocessen als een rode draad lopen door het leven van arme gezinnen. Het niet kunnen opnemen of het verliezen van betekenisvolle sociale rollen in de publieke sfeer leidt naar het zich terugtrekken in de private sfeer van familie en gezin waar ze zich vastklampen aan traditionele gezinsrollen, vaak de enige rollen die hen nog resten (Schuyt, 2006:70). Het verschralen van de identiteit tot één dimensie, met bijhorende gevoelens van onmacht en schaamte kan bij mensen verschillende reacties uitlokken. Ontwikkelingspsychologen onderscheiden drie grote categorieën: acceptatie en herstellend gedrag, terugtrekking en gewelddadig gedrag. Terugtrekking leidt tot het internaliseren van de schaamte en heeft vaak een negatieve invloed op het zelfbeeld wat op de duur aanleiding kan geven tot depressie. Een andere mogelijke reactie op schaamte is dat het geëxternaliseerd wordt door anderen de schuld te geven. Dit leidt vaak tot boosheid en agressie (Broek, 2007).

Om toch rond te komen met een te beperkt inkomen gaan mensen strategieën ontwikkelen. Als het gaat over bewuste handelingen om zich te handhaven in moeilijke situaties en beperkingen te overstijgen dan spreken we over overlevingsstrategieën.

In dit onderzoek willen we nagaan welke overlevingsstrategieën gehanteerd worden door gezinnen die langdurig moeten rondkomen met een te beperkt inkomen en wat de gevolgen hiervan zijn.

3. Een korte verkenning van de literatuur

Er is weinig literatuur voorhanden waarin een typologie wordt gemaakt van de diverse overlevingsstrategieën. Hieronder volgen enkele belangrijke standaard werken. Er is wel veel geschreven over overlevingsstrategieën en de gevolgen ervan voor bepaalde domeinen zoals voeding, gezondheidszorg of energie. We verwijzen hiernaar in hoofdstuk 6 waar we de resultaten geven van de diepte-interviews.

3.1. Definitie

Hoe slagen mensen er in om met een beperkt inkomen gedurende lange tijd rond te komen. Om hierin te lukken, gaan mensen strategieën ontwikkelen. We kijken eerst naar de definitie van overlevingsstrategieën. Meert (1997) beschrijft overlevingsstrategieën als volgt:

“Elk bewust economisch handelen door lage-inkomensgroepen met als motivatie de menselijke basisbehoeften minstens op een minimaal bevredigend niveau in te lossen binnen de geldende maatschappelijke en culturele normen. Zonder dat dit handelen echter een volwaardig maatschappelijk geïntegreerd karakter heeft.”

Een andere definitie vinden we bij Driessens (2003):

“Een overlevingsstrategie is een aanpassingsproces waarbij mensen diverse tactieken toepassen om zich te handhaven in een moeilijke situatie. Het moeten rondkomen met een zeer beperkt inkomen zorgt ervoor dat mensen strategieën gaan zoeken om te overleven.”

van Nistelrooij (2003) omschrijft overlevingsstrategieën als volgt:

“Overlevingsstrategieën als de doelbewuste persoonsgebonden handelwijzen, bedoeld om die beperkingen te overstijgen. Dit kunnen effectieve of minder effectieve strategieën zijn.”

De elementen die we uit de verschillende definities weerhouden, zijn;

- bewust handelen
- basisbehoeften op een minimaal bevredigend niveau inlossen
- diverse tactieken toepassen
- handhaven in een moeilijke situatie

- beperkingen overstijgen
- effectieve of minder effectieve strategieën

Wij werken voor dit onderzoek verder met de volgende definitie:

“ Overlevingsstrategieën zijn bewuste handelingen om zich te handhaven in moeilijke situaties en beperkingen te overstijgen. Mensen gaan diverse tactieken toepassen om de basisbehoeften op een minimaal bevredigend niveau in te lossen. Het kunnen effectieve of minder effectieve financiële strategieën zijn.”

In wat volgt bekijken we enkele typologieën van naderbij. We bespreken achtereenvolgens het onderzoek van Engbersen en zijn collega's (Engbersen, Van der Veen, & Schuyt, 1987) naar langdurige bijstandtrekkers, de financiële overlevingsstrategieën uit het onderzoek van Kempson (1994), de overlevingsstrategieën binnen diverse economische systemen van Meert (1997) en de overlevingspatronen onderzocht door van Nistelrooij (Ria van Nistelrooij, 2003).

3.2. Overlevingsstrategieën

Engbersen (1987) bestudeerde in de jaren '80 op basis van kwalitatief onderzoek 120 mensen in armoede in Rotterdam en onderscheidde daarbij vier overlevingsstrategieën. **Het beperken van de uitgaven** is een eerste strategie. Dit kan op diverse manieren gebeuren bijvoorbeeld door zeer bewust aan te kopen en op zoek te gaan naar promoties, beste kopen, Dit is een tijdrovende bezigheid omdat men grote afstanden tussen verschillende winkels aflegt en dit vaak te voet of met de fiets. Een andere manier om de uitgaven te beperken is door te besparen op grote uitgaven, op vervoer of op kleinere posten en luxeartikelen. Uit onderzoek naar armoede bij vrouwen blijkt dat vrouwen zich tekort doen op gebied van eten, kledij, sociale participatie, ... zodat ze hun kinderen zo weinig mogelijk moeten ontzeggen. Een tweede strategie is **een beroep doen op familie en burens**. Er is een verschil in het soort hulp dat men vraagt aan familie en burens. De familiale hulp bestaat vooral uit financiële ondersteuning en het doorgeven van kleren, meubelen, koelkast, ... De burenhulp is vaak beperkter. Men is zich ook heel erg bewust van het wederkerig karakter van deze hulp. Als derde zijn er de **schemerstrategieën**. Hieronder vinden we het zwartwerk terug maar ook criminele of illegale activiteiten zoals drugsverkoop, verkoop van gestolen goederen, prostitutie. Een andere manier om geld te besparen is door bijvoorbeeld te knoeien met meterstanden, zwartrijden, ... Een laatste groep zijn

de **schuldstrategieën**. Doordat het inkomen te beperkt is om op lange termijn rond te komen, doet men een beroep op kredieten en leningen om bijkomende middelen te genereren. Daarnaast gaat men rekeningen laattijdig betalen, betalingstermijnen overslaan, Er worden verschillende strategieën gecombineerd om op korte termijn te overleven. Vaak zijn de gehanteerde strategieën echter onnodig duur (hoge intrestvoet, dure aankopen via postorderbedrijven, ...) en komen ze op deze manier op lange termijn in een problematische schuldensituatie terecht (Driessens, 2003; Engbersen, Van der Veen, et al., 1987).

3.3. Financiële overlevingsstrategieën

In de jaren '90 baseert Kempson (Kempson et al., 1994) zich op interviews met 74 gezinnen om een overzicht te maken van financiële overlevingsstrategieën. Ze ordent deze volgens aanvaardbaarheid. Met het afdalen in de lijst worden gezinnen vaak ook afhankelijker van schuldeisers, eigenaars, werkgevers en hulpverleners. Een afdaling in de lijst gaat ook vaak gepaard met uitsluitingsmechanismen. Kempson maakt op basis van haar bevindingen een lijst met vier groepen; gezinnen die hun hoofd nog boven water kunnen houden, gezinnen die zinken in de financiële problemen, gezinnen met een grote schuldenlast die proberen opnieuw naar de oppervlakte te geraken en gezinnen die verdrinken zonder enig uitzicht op verbetering. De financiële overlevingsstrategieën volgens aanvaardbaarheid zijn (Driessens, 2003; Kempson et al., 1994):

- beter betaald fulltime werk vinden
- spaargeld opmaken
- uitkeringen aanvragen
- verkopen van niet essentiële bezittingen
- parttime werk vinden binnen toegelaten verdiensten
- consumentenkrediet gebruiken voor gewone uitgaven
- het betalen van rekeningen uitstellen
- sporadisch zwart werk opnemen
- cash verzekeren
- waardevolle voorwerpen verpanden
- essentiële bezittingen verkopen
- een beroep doen op liefdadigheid
- kleine criminaliteit
- bedelen

3.4. Overlevingsstrategieën binnen economische systemen

Een derde onderzoek over mensen in armoede en hun overlevingsstrategieën komt van Henk Meert (Meert, 1997). Deze auteur plaatst de overlevingsstrategieën binnen diverse economisch systemen. Hij ziet drie verschillende vormen van economische integratie. **Wederkerige handelingen** komen vooral voor in familiale, etnische of andere netwerken. Lidmaatschap van deze netwerken is essentieel om te kunnen participeren. Burenhulp en familiale steunverlening zijn voorbeelden van strategieën die integratie bevorderen. Diefstal in het eigen netwerk en illegale voordelen in natura zijn uitsluitingsgericht. Strategieën die gebaseerd zijn op **herverdeling** steunen voornamelijk op burgerschap en juridische voorwaarden die de toegang tot uitkeringen, collectieve goederen en diensten moeten verzekeren. Voorbeelden hiervan zijn aan de ene zijde het uitputtend gebruik van de sociale zekerheid en langs de andere zijde fiscale fraude. **Marktruil** is een economisch mechanisme waarbij sociaal nut als criterium tot deelname geldt. Integratiegerichte strategieën zijn hier telefoonwinkels, goedkope wassalons en etnisch ondernemerschap. Uitsluitingsgerichte strategieën zijn onder meer zwartwerk en drugshandel.

3.5. Overlevingspatronen

van Nistelrooij (Ria van Nistelrooij, 2003) beschrijft op basis van interviews die ze deed met gezinnen met kinderen in armoede een aantal overlevingspatronen. Zij omschrijft een overlevingspatroon als een verzamelnaam voor uiteenlopende vormen van gedrag dat terugkomt in meerdere armoedegezinnen, direct voorkomt uit arm zijn en gebrek hebben, effectief is binnen de situatie van het moment en niet effectief is om te participeren op lange termijn. Ze maakt een typologie van overlevingspatronen en onderscheidt vier types.

Onder ‘omgaan met geld’ vallen de overlevingspatronen die te maken hebben met bestedingsgedrag. Angst voor kosten is heel typerend voor personen die leven met een beperkt budget. Constant bang zijn voor onverwachte zaken, steeds bang zijn voor bijkomende kosten, Een ander fenomeen is de knellende band. Dit is het verstikkend gevoel dat veroorzaakt wordt omdat men steeds neen moet zeggen, altijd op de uitgaven moet letten. Af en toe wordt het verstikkend gevoel te groot en gaat men eens uit de band springen. Vaak ter wille van de kinderen wordt er dan iets gekocht dat veel te duur is. Doordat mensen erbij willen horen wordt er soms geld uitgegeven dat er niet is. Men wil aan de buitenwereld niet

tonen dat er geldproblemen zijn. Als er een tekort is, iets stuks is en het artikel is onmisbaar gebeuren er korte termijn uitgaven. Vaak wordt er dan tegen een te hoge rente geleend of gaat men spullen aanschaffen die niet de juiste prijs kwaliteit verhouding hebben. Hierdoor komt men op lange termijn steeds duurder uit. Een laatste strategie in verband met omgaan met geld is risico's vermijden. Dit doet men in eerste instantie door leningen zoveel mogelijk te vermijden maar ook door zich over te verzekeren tegen mogelijke tegenslagen.

Omgaan met problemen zijn de oplossingen die men zoekt voor de problemen waarmee mensen in armoede worden geconfronteerd. Door lange tijd te moeten leven met een beperkt budget wordt geld als oplossing gezien. Er wordt veel waarde gehecht aan geld en men denkt met geld veel onderliggende problemen te kunnen oplossen. Een ander patroon is het wegcijferen van ouder voor kind maar ook kind voor ouder. Arme ouders cijferen zich weg voor hun kinderen. Ze doen zichzelf tekort om zoveel mogelijk te kunnen geven aan de kinderen. Maar ook de kinderen weten dat er weinig geld is en vragen zo weinig mogelijk aan de ouders. Soms gaat men ook emotioneel kopen. Door allerlei zaken te kopen en zich over te geven aan koopimpulsen gaat men allerlei soorten gemis compenseren en uitgaven doen die leiden tot onevenwichtige uitgaven en uiteindelijk tot schulden. Er kan ook sprake zijn van verslaving. Een verslaving zorgt enerzijds voor buitensporige uitgaven en vaak ook tot verwaarlozing in de opvoeding. Een manier om met problemen om te gaan is het ontkennen van de problemen of in problemen leuke uitdagingen te zien. Men gaat de realiteit ontkennen door te vluchten of het negatieve om te keren naar iets positiefs. Soms gaat men over tot drastische maatregelen die niet het gewenste gevolg hebben of zelfs een tegendraads effect.

Een aantal patronen gaan specifiek over het **omgaan met de omgeving**. Mensen in armoede zijn vaak zeer gedreven in het verbergen van armoede. Kinderen nodigen geen vriendjes uit en naar de buitenwereld probeert men vaak door schaamtegevoelens de armoede verborgen te houden. Steun en hulp aanvaarden is vaak heel moeilijk. Het ligt er natuurlijk ook aan van wie de hulp komt en hoe die wordt gegeven. Vaak is het aanvaarden van hulp moeilijk omdat men bang is dat er hierdoor allerlei verwachtingen worden gecreëerd. Door een langdurig geldgebrek worden allerlei zaken ontzegd en gaat men zich meer en meer buiten de maatschappij plaatsen. Men heeft immers geen auto, geen geld om uit te gaan of op vakantie te gaan, om het huis te versieren, een mooi feestmenu te serveren, Men heeft het gevoel er niet bij te horen. Door niet open te staan voor hulp

zenden mensen in armoede vaak verkeerde signalen uit die hulpverlening in de weg staat. Zelf hebben deze mensen vaak het gevoel dat niemand hun helpt. Door langdurig geldgebrek bestaat er vaak een arme omgeving. Arme mensen zijn vaak afgesloten uit verschillende omgevingen en gaan een soort van houding creëren dat het niet voor ons ‘soort’ mensen is. Doordat men langdurig in een arm milieu leeft, wordt de afstand tot sommige zaken te groot en weet men niet hoe zich te gedragen in bepaalde omgevingen. Anderzijds gaan mensen in armoede soms een afwijkende levensstijl ontwikkelen. Het wordt een manier van in het leven staan. Het verzetten tegen rijkdom en luxe en extreem sober gaan leven kan hier een onderdeel van zijn. Armoede kan een levensinvulling worden. Door steeds op zoek te gaan naar de goedkoopste producten, een huishoudboek tot op de cent bij te houden, bijeenkomsten waar armen het woord nemen bij te wonen,

Het **gebruik maken van hulpverlenende instanties** is niet altijd zo makkelijk als het lijkt. Men moet veel van zichzelf prijsgeven aan hulpverleners en dat is niet makkelijk. Anderen beslissen of men in aanmerking komt of niet. Vaak maakt men geen gebruik van instanties omdat men zich schaamt of omdat het de eigenwaarde aantast. Anderzijds is er een grote groep mensen die niet weten dat er allerlei hulpverlenende instanties bestaan. Men leeft in een te groot isolement en is niet op de hoogte van de bestaande diensten en instanties. Sommige armen vermijden liever alle contact met instanties. Door contact te vermijden wil men zich wapenen tegen wantrouwen en afwijzing. Soms sluipt er in de relatie tussen hulpvrager en hulpverlener een vijanddenken waarbij wordt uitgegaan van de slechte intenties van hulpverlenende instanties. Als er grote nood is aan hulp wordt er soms ‘geshopt’ waarbij verschillende instanties tegelijkertijd benaderd worden of men snel afhaakt bij de ene hulpverlener om naar de volgende te gaan. Dat maakt het zeer moeilijk om goede hulpverlening te bieden. De hulpverleningsvraag wordt soms ook verknipt. Aan de ene hulpverlener wordt één stuk van het probleem voorgelegd en bij een andere een ander stuk. Weten wat je rechten zijn en hiervoor opkomen, maakt dat je sneller hulp krijgt. Steeds weer gebruik moeten maken van voorzieningen, je altijd moeten verantwoorden maakt dat sommigen brutaal of vals assertief worden. Men doet dit om te worden gehoord of om hulpverlening af te dwingen maar dit gedrag behoort niet tot het gangbaar gedrag van de persoon. In het omgaan met instanties gebeurt het ook dat men zich wendt tot het grijze circuit of fraude pleegt. Vaak is er geen enkel ander perspectief.

4. Aanpak van het onderzoek

4.1. Onderzoeksdoelstellingen

Het onderzoek beoogt een tweeledig doel. Enerzijds achterhalen welke strategieën gezinnen hanteren als ze gedurende een lange periode met een te laag inkomen moeten overleven. Daarnaast willen we onderzoeken wat de gevolgen hiervan zijn op vlak van maatschappelijke participatie, op individueel en op maatschappelijk niveau.

4.2. Onderzoeksopzet

We maken gebruik van diepte-interviews bij mensen die langdurig in armoede leven en toetsten deze af aan de resultaten van de internationale onderzoeksliteratuur over overlevingsstrategieën.

4.2.1. Methode

In dit onderzoek beroepen we ons op data, verkregen uit een kwalitatieve survey, uitgevoerd aan de hand van face-to-face diepte-interviews. Een kwalitatieve survey onderscheidt zich van een kwantitatieve survey in het bijzonder op het vlak van het kennisdoel. Terwijl er bij een kwantitatieve bevraging vooral wordt nagegaan hoeveel personen een bepaald gedrag of attitude vertonen, is er in kwalitatief onderzoek vooral interesse in de verscheidenheid van persoonlijk gedrag en de achterliggende motieven. Dit impliceert zowel een andere vraagstelling als een andere manier om personen te selecteren. Ook het analyseren gebeurt op een verschillende manier. Bij kwantitatieve onderzoeken wordt er gerapporteerd op basis van statistische analyses terwijl bij kwalitatief onderzoek het materiaal wordt vergeleken en getypeerd (Jansen, 2005).

4.2.2. Steekproefkader

De steekproef bij kwalitatief onderzoek wordt zo ontworpen dat de onderzoeksresultaten in kwalitatieve zin representatief zijn. Deze representativiteit is niet getalsmatig zoals in kwantitatief onderzoek (steekproef is goede afspiegeling van de populatie) maar houdt in dat alle relevante variaties in meningen, opvattingen, gevoelens en motivaties de mogelijkheid krijgen om aan bod te komen in het onderzoek (Remmers & Groenland, 2006). Om dit na te streven dienen we allereerst de selectievariabelen die ten grondslag liggen aan de

variaties binnen de onderzoeksdoelgroep in kaart brengen. Dit gebeurt aan de hand van theorieën en modellen die relevant zijn voor het onderzoek en de onderzoeksvraag.

De onderzoekspopulatie bestaat uit gezinnen met kinderen die langdurig moeten rondkomen met een te laag besteedbaar inkomen. Waarbij we 'langdurig' definiëren als minstens drie jaar en 'een te laag besteedbaar inkomen' omschrijven als het inkomen dat een gezin overhoudt als alle vaste maandelijkse kosten betaald zijn (ook de schulden en de kosten voor gezondheidszorg) en dat zich situeert onder de referentiebudgetten voor een menswaardig inkomen (Bérénice Storms & Van den Bosch, 2009).

Op basis van de theoretische modellen van Kempson, Meert, Engbersen en van Nistelrooij schuiven we een aantal selectievariabelen naar voor. Vrouwen ontzeggen zich vaak dingen in functie van de kinderen (Driessens, 2003). We willen nagaan of we deze strategie ook bij mannen terugvinden en of er verschillen zijn in overlevingsstrategieën tussen **mannen en vrouwen**. Sommige overlevingsstrategieën zijn **werkgerelateerd** (Kempson et al., 1994; Meert, 1997) en andere strategieën zijn dusdanig tijdsintensief dat ze moeilijk met een job te combineren zijn. In het werk van Meert (1997) wordt de nadruk gelegd op het belang van de **geografische omgeving** en de mogelijkheden of beperkingen die hiermee samenhangen. Veel overlevingsstrategieën staan of vallen met de familiale steunverlening die verschilt naargelang de **etnische achtergrond** (Meert, 1997). Tenslotte merken we dat ook het gebruik maken van **hulpverlenende instanties** een overlevingspatroon is (R. van Nistelrooij, 2003). We willen nagaan of de personen die gebruik maken van het hulpverleningsaanbod andere overlevingsstrategieën hanteren dan de overige groep.

We spitsen het onderzoek toe op Vlaanderen en selecteren hiervoor in de vijf provincies minstens één landelijke gemeente en één stad. We contacteren respondenten via drie verschillende kanalen, namelijk OCMW's/CAW's, erkende armoedeverenigingen/welzijnsschakels en opleidingen tot 'ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting'. De steden en gemeenten worden geselecteerd in functie van de bevolkingsdichtheid en de aanwezigheid van bovenstaande organisaties.

Het aantal interviews ligt vooraf niet vast. Het aantal te bevragen cases bij kwalitatief onderzoek hangt samen met het verwerven van nieuwe inzichten. Men gaat door tot er geen nieuwe inzichten meer naar boven komen.

4.2.3. Het interview

Interviews voor wetenschappelijke doeleinden kunnen op verschillende manieren gebeuren. Rangschikken we de verschillende interviewtypen op een schaal dan plaatsen we het gestandaardiseerde interview met van te voren gecodeerde antwoordcategorieën aan het ene uiteinde en de vrije conversatie aan het andere uiteinde. De interviewtechniek die wij gebruiken situeert zich tussen beide uitersten in. We interviewen met een leidraad. Dit betekent een grondige en gedetailleerde voorbereiding van alle mogelijke vragen en vraagformuleringen. Het doel is te achterhalen hoe de geïnterviewde dingen ervaren heeft, wat zijn of haar visie is en hoe hij of zij betekenis geeft aan de eigen leefwereld. Het is belangrijk dat de leidraad goed doordacht is. Er moet goed overwogen worden welke onderwerpen en verschillende aspecten ervan aan bod moeten komen. Bij het interviewen met een leidraad wordt afgeraden om nieuwe onderwerpen aan te snijden met de geïnterviewde anders wordt het interview stuurloos. Mocht de geïnterviewde toch een zeer relevant onderwerp aansnijden kan worden gopteerd voor een vervolginterview (Heldens & Reyssoo, 2005).

Concreet betekent dit dat de interviewer een gesprek heeft van één à twee uur met de respondent. Er wordt gestart met een inleidende vraag naar de gezinssamenstelling en er wordt gepeild naar de financiële situatie en de oorzaken van het moeilijk rondkomen. Tijdens het interview bevragen we verder in welke mate de respondenten volwaardig kunnen participeren aan het maatschappelijk leven. We doen dit voor de verschillende domeinen waarin een respondent een positie inneemt (onderwijs, gezondheid, vrije tijd, arbeid). We bevragen wat het hebben van een onvoldoende groot inkomen concreet betekent voor de participatie in deze domeinen, welke zaken in het gedrang komen of niet meer mogelijk zijn. We gaan na welke oplossingen de respondent hiervoor heeft (overlevingsstrategieën).

5. Selectie en profiel van de respondenten

In totaal interviewen we 32 respondenten. Bij de vijf laatste interviews worden er geen nieuwe elementen meer naar voor gebracht over het onderwerp. We besluiten dat er een verzadigingseffect is opgetreden. Studenten van de opleiding Sociaal Werk van Thomas More interviewen in het kader van hun bachelorproef tien personen (Timmermans, Helsen, Gysbrechts, Janssens, & Pelckmans, 2012), de overige respondenten worden door de onderzoeker bevraagd. We nemen de meerderheid van de interviews af in de periode januari 2012 tot juni 2012. Hieronder bespreken we eerst de selectie van de respondenten en nadien de verdeling van de respondenten over de gekozen selectievariabelen.

5.1. Selectie

Zoals hierboven vermeld, kiezen we voor drie verschillende selectiekanalen om respondenten te zoeken (OCMW's/CAW's, erkende armoedeverenigingen en welzijnsschakels en personen die studeren voor ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting). We trachten een goede spreiding over de verschillende Vlaamse provincies te bewerkstelligen en zoeken in elke provincie op basis van de bevolkingsdichtheid naar zowel grote steden als landelijke gemeenten. Dit resulteert in 31 organisaties die worden gecontacteerd waarvan er 14 meewerken om interviewkandidaten te vinden. De kandidaten krijgen een vergoeding van twintig euro voor hun deelname aan het onderzoek. De werving via de opleiding tot ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting verloopt zeer vlot, bij de andere twee kanalen verloopt het wat moeilijker.

Tabel 1: contacten met organisaties

provincie	aantal organisaties gecontacteerd	aantal organisaties die meewerken
Antwerpen	6	3
Limburg	9	3
West-Vlaanderen	5	3
Oost-Vlaanderen	6	3
Vlaams-Brabant	5	2
Totaal	31	14

5.2. Profiel

Stedelijke omgeving

Voor een correcte verdeling tussen landelijk en stedelijk gebruik we de federale statistieken

(http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/leefmilieu/geo/typologie_gemeenten/) waarin een opdeling wordt gemaakt tussen landelijke en niet-landelijke gebieden. We gebruiken de indicator van het OESO om de graad van verstedelijking te meten. Gemeenten met een bevolkingsdichtheid lager dan 150 inw/km² worden geklasseerd als plattelandsgemeenten, de overige gemeenten als niet-landelijke gebieden. Het aantal gemeenten met een bevolkingsdichtheid lager dan 150 inw/km² is bijzonder klein, daarom trekken we de grens op tot (ongeveer) 200 inw/km². Voor de stedelijke omgevingen richten we ons op steden die minimaal 700 inw/km² omvatten. De verdeling van de respondenten tussen landelijk (17) en stedelijk (15) is vrij evenwichtig.

Geslacht

We beoogden een evenredige verdeling tussen mannen en vrouwen. Dit is niet gelukt. We vragen aan organisaties om mannen met kinderen te zoeken maar vaak vinden ze niemand die aan het profiel voldoet. Na een tijdje maken we geen melding meer van een geslachtsvoorkeur. Dit zorgt ervoor dat de respons toeneemt maar dat er een onevenwicht is tussen het aantal mannen en vrouwen. Van de 32 geïnterviewde respondenten zijn er slechts zes mannen. Bij een aantal interviews is de mannelijke partner van de respondent aanwezig tijdens het interview (vier gezinnen).

Werk

Omdat het vinden van geschikte respondenten eerder moeizaam verloopt, houden we bij het zoeken van respondenten geen rekening met het al dan niet hebben van een job. Als er bij een bepaalde organisatie keuze is tussen verschillende interviewkandidaten kiezen we voor mensen die werken. Voor de groep respondenten betekent dit dat slechts vijf van de geïnterviewde personen werken. Uit de interviews leren we dat de meerderheid van de respondenten met een werkloosheidsuitkering wel actief op zoek is naar een job. Bij bijna de helft (14) van de huishouden is een arbeidsinkomen aanwezig.

Tabel 2: verdeling naar activiteitsstatus

activiteit	aantal
werkend	3
halftijds werk met bij passing	2
werkloosheidsuitkering	16
werkloosheidsuitkering + PWA	2
invaliditeitsuitkering	7
leefloon	2

Organisatie

14 van de 32 kandidaten hebben we bereikt via opleidingen tot ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting. De overige respondenten werden geselecteerd via een OCMW of CAW (9) of via een erkende vereniging tegen armoede of via een welzijnsschakel (9).

Beroep hulpverlening

Hoewel slechts 9 van de 32 respondenten werden geselecteerd via een OCMW of CAW, is het aandeel respondenten dat een beroep doet op de hulpverlening ruim in de meerderheid (25 van de 32 respondenten). Het gaat hierbij om zeer diverse hulpverleningskanalen zoals opvoedingsondersteuning, financiële hulpverlening, psychologische bijstand of maatschappelijke dienstverlening.

Kijken we naar de financiële hulpverlening dan zien we dat ongeveer een derde van de ondervraagde respondenten in een collectieve schuldenregeling zit en hierbij veelal wordt ondersteund door een OCMW of CAW. Daarnaast zijn er vijf respondenten in budgetbeheer en twee met budgetbegeleiding. Verder maken nog zeven respondenten gebruik van de maatschappelijke dienstverlening bij OCMW (hulp bij aanvraag premies en subsidies, vrijetijdsparticipatiefonds, steunpunt vakantieparticipatie, ...).

Afkomst

Omdat we vermoeden dat overlevingsstrategieën gedeeltelijk cultureel zijn bepaald en verschillen tussen autochtone en allochtone mensen in armoede willen we deze laatsten graag betrekken in het onderzoek. Dit is niet gelukt. We hebben slechts één respondent van Turkse afkomst geïnterviewd.

Leeftijd

Omdat we bij de selectie van kandidaten focusten op gezinnen met thuiswonende kinderen, hebben we voornamelijk met dertigers en veertigers gesproken.

Tabel 3: verdeling naar leeftijd

leeftijd	aantal
20 tot 25 jaar	1
26 tot 30 jaar	5
31 tot 35 jaar	9
36 tot 40 jaar	4
41 tot 45 jaar	7
46 tot 50 jaar	4
51 tot 55 jaar	2

Gezinssituatie

Ongeveer twee op drie respondenten is alleenstaande moeder of vader met één of meerdere kinderen (19). De rest (13) woont samen met hun partner en kind(eren).

In onderstaande tabel geven we een overzicht van het aantal kinderen in het gezin. Niet alle kinderen wonen echter thuis. Sommige grotere kinderen staan op eigen benen, een aantal kinderen woont in bij de ex-partner en sommigen bij de ouders. Bij enkele gezinnen zijn één of meerdere kinderen geplaatst in een instelling of bij een pleeggezin.

Tabel 4: verdeling naar aantal kinderen

	aantal
één kind	9
twee kinderen	6
drie kinderen	7
vier kinderen	5
vijf kinderen	2
zes kinderen	1
zeven kinderen	2

5.3. Besluit

De respondenten die meedoen aan het onderzoek zijn zeer divers wat betreft leeftijd, gezinssituatie en woonsituatie. Verder is het een overwegend vrouwelijke groep en werkt de meerderheid van de respondenten niet. De meeste respondenten hebben het voorbije jaar een beroep op hulpverlening gedaan. Tot slot zijn we er niet in geslaagd om meerdere respondenten van buitenlandse afkomst te bevragen.

Wat zijn de implicaties hiervan voor het onderzoek? In kwalitatief onderzoek is het belangrijk dat zoveel mogelijke variaties in meningen, opvattingen, gevoelens en motivaties aan bod kunnen komen in het onderzoek. Op basis van de bereikte groep kunnen we geen uitspraken doen over overlevingsstrategieën van allochtone mensen. Ook de groep mensen die leven in de marge van onze samenleving zoals illegalen en thuislozen komen in dit onderzoek niet aan bod. Hetzelfde geldt voor de vele gezinnen die erg in de financiële problemen zitten maar de weg naar de hulpverlening nog niet hebben gevonden.

Toch zijn we erin geslaagd een voldoende gevarieerde groep mensen te bereiken om uitspraken te doen over mogelijke overlevingsstrategieën bij gezinnen met een beperkt inkomen.

6. Hoe rondkomen met een te beperkt budget?

In dit onderzoek stellen we ons vooral de 'hoe' vragen. We gaan na hoe mensen zich beredderen wanneer ze lange tijd zijn aangewezen op een zeer laag inkomen. We gaan hiervoor exploratief te werk en peilen naar hoe mensen omgaan met een beperkt budget en welke implicaties dit heeft voor verschillende domeinen (onderwijs, huisvesting, vrije tijd, ...) We gaan niet systematisch na of bepaalde overlevingsstrategieën uit de literatuur of uit andere interviews ook bij hen voorkomen. We laten mensen hun verhaal en hun bekommernissen uiten en noteren de relevante zaken die uit dit gesprek naar voren komen. (De meerderheid van de respondenten hebben kinderen die naar school gaan en krijgen hiervoor naar alle waarschijnlijkheid een studiebeurs. Toch vermelden slechts enkelen de studiebeurs als strategie om rond te komen. Vaak zijn bepaalde zaken zo evident dat ze voor de mensen in kwestie niet het vermelden waard zijn.) De kracht van dit onderzoek zit er in om een overzicht te geven van allerhande gebruikte strategieën. De vraag hoe vaak bepaalde strategieën voorkomen kan in een vervolgonderzoek worden behandeld. In de tekst geven we wel aan of iets veelvuldig of eerder occasioneel aan bod komt om een onderscheid te kunnen maken tussen een overlevingsstrategie zoals bv. het eten van aangereden dieren die door één respondent wordt genoemd en strategieën zoals het kopen van tweedehandsgoederen die door bijna alle respondenten naar voren worden geschoven.

Uit dit onderzoek komen vijf belangrijke strategieën naar voren namelijk prioriteiten stellen, beperken van de uitgaven, schulden maken, netwerken aanspreken en buiten de lijntjes kleuren. Deze indeling is grotendeels gebaseerd op het theoretisch kader van Engbersen et al. ((Engbersen, Van de Veen, & Schuyt, 1987). Alle gezinnen combineren heel wat verschillende strategieën om te kunnen overleven.

6.1. Prioriteiten stellen

Uit de interviews blijkt duidelijk dat mensen in armoede vaak worden gedwongen om keuzes te maken en prioriteiten te stellen. Door dingen prioritair te maken en andere zaken geen prioriteit te geven, kan men overleven. Dit stemt overeen met de bevindingen van Kempson (1994). De kinderen en huisvesting blijken voor heel wat gezinnen prioritair te zijn.

6.1.1. Kinderen eerst

Bij Engbersen (1987) lezen we dat arme vrouwen zich tekort doen op allerlei vlakken om hun kinderen zo weinig mogelijk te moeten ontzeggen. Hij stelt vast dat ouders hun kinderen zo volwaardig mogelijk willen laten deelnemen aan het dagelijkse leven. Dit impliceert vaak dat ouders voor hun kinderen andere maatstaven gebruiken dan voor zichzelf. Ook van Nistelrooij (2003) en Kempson (2008; 1994) stellen dat ouders in alle domeinen de noden van de kinderen op de eerste plaats zetten. Dit komt vaak aan bod in de gesprekken die wij voeren. Moeders en vaders schuiven hun eigen behoeften aan de kant. Op deze manier proberen ouders hun kinderen zo veel mogelijk te ontzien. Dit komt tot uiting op verschillende domeinen.

Bij de dokter

Veel ouders gaan niet voor zichzelf naar de dokter als ze ziek zijn of wachten veel te lang tot de situatie niet meer houdbaar is en soms zelfs levensbedreigend. Medicatie en andere medische zorgen worden ook vaak achterwege gelaten wegens geldgebrek. Voor de kinderen maakt men hierop een uitzondering. Indien één van de kinderen iets mankeert zal men sneller een dokter raadplegen en ook de nodige medicamenten halen. Ouders die het systeem van sociale derde betalende kennen, maken hiervan dankbaar gebruik. Het feit dat de patiënt enkel verlaagd remgeld betaalt aan de dokter maakt dat ze sneller met hun kinderen naar de dokter gaan. Andere medische ingrepen zoals tandverzorging of een noodzakelijke operatie gebeuren sneller voor de kinderen dan voor zichzelf. Ondanks het feit dat men veel aandacht heeft voor de gezondheid van de kinderen zijn er toch zaken waarvoor men geen budget heeft en die op de lange baan worden geschoven zoals orthodontie. Veel ouders zijn constant ongerust voor onverwachte medische kosten en heel bang voor een hospitalisatie. Het zijn immers kosten die er extra bovenop komen en waarvoor vaak geen financiële ruimte is.

“Dokterskosten. We zijn nu met drie ziek geweest. Dat is wel de grootste dingen zo. Ziek zijn. De vorige keer waren we met drie ziek. We zijn met hem naar de dokter geweest, maar we zijn voor ons eigen niet geweest. Bij de apotheker... Hij heeft een bronchitis. Ik zal dat ook wel hebben. Geef me maar een siroop. Je probeert er zelf vanaf te geraken. Dat is onze grootste zorg... hem eerst. Als we kunnen... soms met de gezondheid, zou je dingen moeten doen.... Ik zou naar de

kinesist moeten gaan, ik ben dat al anderhalf jaar aan het uitstellen. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

“Dankzij de maximumfactuur gebeurden de dingen die moesten gebeuren. Moesten ze naar de kinesist, dan gingen ze naar de kinesist. Moesten ze naar de logopedist, dan gingen ze naar de logopedist. Moesten ze naar de kinderpsychiater, dan gingen ze naar de kinderpsychiater. Moesten ze naar de tandarts, dan gingen ze naar de tandarts. Ik wist ook van ja, dat gaat tot daar en of ik dat nu bereik (maximumfactuur) in maart of ik bereik dat in oktober, dat bleef hetzelfde. Ik heb wel gezocht een kinderpsychiater, dat is verbonden aan de kliniek, of zo van die dingen. Je kunt moeilijk naar een privé gaan, die durven veel meer vragen. Dus ik kon het me niet permitteren. Ik was wat afhankelijk van wat er in aanbidding was. Je kunt niet altijd kiezen. Of een of ander geestelijk gezondheidscentrum ofzo, daar heb je niet altijd de vrije keuze. Mijn zoon zou eigenlijk van die blokjes moeten hebben, en dat heb ik niet gedaan, vanwege de kost. Ook bij de jongste heb ik dat niet gedaan ook vanwege de kost. Wij gingen nergens naartoe als het niet nodig was. Niet zo van bv. een halfjaarlijks onderzoek bij de tandarts. Dat deden we niet. Voor een stuk om te besparen, maar ook soms omdat ik het niet georganiseerd kreeg (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen).”

“Als je het langs de ene kant bekijkt, sturen ze allemaal papieren en formulieren van school uit: gezond eten, bio eten.... Maar koop een keer bio-bananen, dat is 2 of 3 keer meer. Dat is mijn apotheker, mijn fruit. Ik probeer iedere week toch een 20 euro ongeveer aan fruit te kopen. Maar dat is op na 3 dagen. Ze eten graag fruit. Dat is heel goed. Tandartsen, gelukkig 1 maal controle per jaar is nu gratis. Maar als er dan eens iets anders is, dan is het niet meer gratis. Ja, momenteel ben ik heel gerust in de dokter, huisdokter geen probleem, maar medicatie is een ander verhaal. Mijn oudste is ziek geweest, iedereen is ziek geweest, allemaal zo na elkaar. Een soort virus of zoiets. Dan gingen we naar de apotheker: 13 euro, 18 euro, je weet niet wat je gaat betalen. Ja, en als je dan vraagt, doet u omniumstatuut op medicijnen dan zegt die tegen mij: ja maar dat is op bepaalde medicijnen en op bepaalde niet. Maar voor mij, al wat de dokter voorschrijft, is medicatie en mijn dokter weet dat, ik heb dat nodig volgens de dokter.... Ja, en mijn grootste schrik is eigenlijk het ziekenhuis (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend)”

“Wij gaan praktisch nooit naar de dokter. Ik probeer dat altijd zo op te lossen. Als ze koorts hebben haal ik dikwijls in de apotheker iets voor de koorts en ik hoop dat het overgaat. Gaat het niet over, neem ik de bus naar de spoed. Het mag wel niet, maar ik doe het wel. Is het echt erg, dan moeten ze blijven maar ik heb een hospitalisatieverzekering, dus dat valt nog mee. En als we geluk hebben dan moeten we terug naar huis met hetgene dat ze meegeven. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Mijn zoon had een chronische bronchitis. Die was altijd maar ziek en ik kon niet naar de dokter. Dat was een ramp. Soms naar het spoed. Wachten tot de spoed, omdat je dan de rekening pas achteraf krijgt. Soms had hij al koortsstuipen, omdat ik niet op tijd naar de dokter kon gaan. Maar dan leer je van als je naar de spoed gaat, nu verandert dat ook hé, dan krijg je je factuur maar achteraf hé. Dat is hel! Als moeder niet met je kind naar de dokter kunnen, dan ben je ook geen goede moeder niet meer. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Aan tafel

Wat betreft voeding zien we dat ouders hun kinderen voorrang geven. Verschillende ouders nuttigen niet dagelijks een warme maaltijd en eten vaak maar één of twee maaltijden per dag. Men slaagt er niet altijd in om kinderen wel drie keer per dag te laten eten of elke dag een warme maaltijd aan te bieden maar de kinderen krijgen wel voorrang. Dat ouders kinderen prioriteit geven, wordt ook bevestigd in een Engels onderzoek naar het budget voor voeding in lage inkomensgezinnen. Hieruit blijkt dat de voeding van ouders in armoedegezinnen nutritioneel (noodzakelijke nutriënten, variëteit en gezonde voeding) veel slechter scoort dan dat van hun kinderen (Dowler, 1997).

Sommige ouders laten de kinderen doelbewust warm eten op school en voorzien voor zichzelf geen warme maaltijd. Ouders doen erg hun best om hun kinderen voldoende eten te geven maar het is toch vaak zeer moeilijk om dit te realiseren met beperkte middelen. Een aantal ouders zijn zich zeer goed bewust van wat gezonde voeding inhoudt en zorgen voor voldoende fruit, veel groenten en water als voornaamste drank. Andere ouders ervaren het als quasi onmogelijk om met hun beperkt budget gezond te eten. Sommige ouders geven ook aan dat het hen soms aan tijd en energie ontbreekt om te koken.

“Meestal enkel boterhammen. Enkel als de kinderen bij mij zijn is het warm. Dat is misschien niet goed. Ik zorg niet goed voor mezelf. Ik weet dat. En als ik op mijn stage kan eten dan probeer ik daar te eten. Maar na de stage ben ik gewoon doodop. Als ik geld heb kan ik eten. Maar na de les ben ik doodop dat is voor mij niet mogelijk niet meer. Dus woensdagmiddag probeer ik te koken en in het weekend met de kinderen. Ik neem dan goedkoop vlees. Ik probeer dan hamburgers uit de aldi te nemen. Dat is een compromis tussen vlees en toch een beetje goedkoop. Of bijvoorbeeld vis die je in de oven kan zetten dat toch goedkoop is en betaalbaar. Dus je moet zo’n beetje kijken. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

“Wij eten 1 keer per dag. De kinderen eten 3 keer per dag. Maar ik en mijn oudste dochter, wij eten 1 keer per dag. We drinken heel veel water. De kinderen, de jongsten, die hebben het daar heel moeilijk mee. Om op dat water over te schakelen, kraanwater vooral. En, nu begint dat. Dat ze dat meer en meer moeten drinken. Ik probeer ook te promoten van ‘dat is heel gezond, en veel beter dan de andere dranken en al. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)”

“Ja, want gelijk vlees en charcuterie, uw dagelijks eten eigenlijk hé. Ik heb 400 euro, maar er zijn soms dagen dat ik moet zeggen van “sorry, er is geen vlees”. Echt want, jij (echtgenoot) staat nu met de late. Weet jij wat ik eet? Een boterham. Ik eet nu wel elke dag mijn boterhammen. Maar niet altijd warm. Gewoon omdat... je kunt het niet. Je kunt het soms niet.... Het is allemaal ten dele van mijn kinderen dat ik dat doe. Allemaal. (vrouw, samenwonend, 5 kinderen waarvan 1 thuiswonend)”

“Ik ga dan ’s maandags winkelen. Ik probeer dat alleen op de maandag te beperken. Ik schrijf dan op van dat heb ik zeker nodig, en dat heb ik nodig voor heel de week door te komen. Dat gebeurt nog dat ik dingen niet bij heb. Maar bij ons is het gewoonlijk ’s maandags lasagne, dinsdag een boterham, ’s woensdags dan maakt mijn oudste graag iets, dan zijn het gewoonlijk pannenkoeken, de eitjes heb ik dan van mijn kippen, dus dan moet ik alleen nog bloem en melk. Donderdags krijgen ze gewoonlijk ook warm, vrijdag is het dan weer een boterham, zaterdag maak ik dan al eens gebakken aardappeltjes met een eitje en een stukje vlees en zondags dan maak ik friet. Maar frisdrank dat zal hier zelden in huis zijn. Wat drinken die? Ik neem zo’n fles rosé en water. Maar die rosé drinken ze alleen maar voor ze gaan slapen en voor de rest van de dag,

drinken ze water. Koeken, dat zijn droge koeken omdat ik die nodig heb voor school. Snoep, heel weinig. Die krijgen een snoepje als ze gaan slapen en in de dag krijgen ze eens een koek. Ze zagen de oren van mijn hoofd. 's Woensdag is het op school fruit dag, dus ik moet zien dat ik voor 's woensdags een stuk fruit heb. Fruit is duur, ik kan dat niet alle dagen geven. En charcuterie, beleg dat koop ik ook 's maandags maar dikwijls dat er op het laatst van de week geen meer is en dan eten die choco. Verse groenten, daar moet ik niet mee beginnen. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

In huis

Omdat de meeste respondenten in huizen wonen die niet of onvoldoende geïsoleerd zijn, is de verwarming een hele hoge kost. Men probeert hierop heel erg te bezuinigen maar niet ten koste van de kinderen. Veel ouders laten de verwarming voor zichzelf afstaan maar zetten ze wel op voor hun kinderen.

“Door de dag zet ik de verwarming op het minimum. Als ik het koud heb, kan ik een trui meer aandoen, dat vind ik niet erg. 's Avonds als ze thuiskomen en het is koud, dan zet ik hem op. In mijn badkamer staat een elektrisch vuurtje maar daar kan ik niet anders, dat brandt heel de dag want anders is het daar ijskoud. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“We kijken heel hard uit. Wij zijn bijna altijd weg, dus...Ze zijn een energiescan komen doen. Dat is gratis. Daar heb ik veel tips uit geleerd. Zoals de thermostaat. Ik liet altijd de thermostaat op, maar ik deed de chauffage uit. Maar blijkbaar... dat blijft klikken rond elektriciteit. Ik wist dat niet, dus nu zet ik mijn thermostaat helemaal af. Zo zorg ik dat we alleen 's avonds verwarmen en dat we ook maar één chauffage aansteken. Rond elektriciteit, gewoon heel energiebewust. Niets laten aanstaan, de laders eruit van de gsm, zo dingen gelegd voor de tocht,... Ikzelf zit veel in de koude hé. Als de kinderen slapen zijn, zet ik altijd de verwarming af. Dan pak ik een deken, maar de kinderen wil ik die warmte niet afnemen. Dat kan ik niet. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Wanneer er geen geld is om gas op te laden, komen de dekens allemaal naar beneden. Zelfs ons donsdekens of wat dan ook. Hup, allemaal dichter bij elkaar. De dochter met een deken over haar pc en al. En elektrische vuurtjes, die stoken nogal veel hé. Er zijn nochtans twee ruimtes, en daar let ik heel goed op. Mijn dochter haar ruimte als slaapkamer is verwarmbaar. Dus daar staat een elektrisch

vuur. Ook al verbruikt dat veel. Ik heb het al gezegd: ‘Pakt een half uurtje voordat je wil gaan slapen. Zet het aan, als je wil gaan slapen, zet het zeker uit’. En bij de jongens op de kamer is er gas. Daar ben ik niet zo voor te vinden, want de deur blijft ook altijd een beetje openstaan. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)”

Andere domeinen

Ook op andere vlakken zien we dat ouders vaak keuzes maken in functie van de kinderen. Door bijvoorbeeld in het zwart te gaan bijverdienen om de kinderen een extraatje te gunnen. Of door hulp van de ouders te aanvaarden in functie van de kinderen. Ook zal men proberen leuke en goedkope dingen te doen met de kinderen terwijl ze voor zichzelf geen geld uitgeven voor vrijetijdsbesteding. Verder tracht men ervoor te zorgen dat de kinderen er mooi bijlopen terwijl men voor zichzelf geen nieuwe kledij koopt. Deze laatste strategie wordt ook bevestigd in het onderzoek van Kempson (1994) waar kledij enkel als noodzakelijk wordt gezien voor de kinderen.

“Kleren koop ik ook niet voor mij hé. Ik heb die schoenen gekocht, omdat ik niet anders kon. Buiten, in de winter, wij moeten heel de dagen stappen. Dat ging niet anders met mijn stage. Voor de rest koop ik niets. Ik krijg ook kleren van vriendinnen die dat weten. De kinderen gaan voor. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Conclusie

Uit de interviews blijkt duidelijk dat ouders proberen om het gebrek aan financiële middelen zoveel mogelijk zelf op te vangen en ervoor te zorgen dat de kinderen hiervan minder hinder ervaren. Dat is ook een steeds terugkerend thema in verschillende buitenlandse onderzoeken (Bennet, 2008; Hirsch, Sutton, & Beckhelling, 2012; Ridge, 2009). Ondanks alle moeite die ouders doen, is het toch opvallend dat heel wat ouders worden geconfronteerd met uithuisplaatsing van een aantal van hun kinderen omdat de zorg voor die kinderen op sommige momenten in hun leven niet kon worden gegarandeerd (vb. op straat leven, drugs, te weinig bestaansmiddelen, ...). Eén mama vertelt in het interview dat ze op het punt stond een abortus uit te voeren omdat ze het financieel niet aan kon. Bij andere gezinnen wordt de zorg voor de kinderen tijdelijk of voor langere periode door de grootouders opgenomen. De zorg niet kunnen opnemen voor de eigen kinderen zorgt in de betrokken families voor veel verdriet en onmacht.

Het is heel belangrijk dat kinderen een goede band kunnen opbouwen met hun ouders. Geenen & Corveleyn (2010) wijzen op de oververtegenwoordiging van onveilige gehechtheid bij generatie-arme moeders en kinderen en het feit dat een onveilige hechting vaak wordt overgedragen tussen verschillende generaties. Een veilige hechting is verbonden met de aanwezigheid van een constante ondersteunende verzorgingsfiguur doorheen het leven. Hiernaast is het ook van belang dat het kind in zijn onmiddellijke omgeving veilige relaties met anderen kan opbouwen. Een onveilige hechting kan aan de basis liggen van een ongunstige ontwikkeling op tal van vlakken (emotioneel, cognitief, sociaal en relationeel, psychologisch, ...). Daarom pleiten de auteurs resoluut voor een beleid dat rekening houdt met kwetsbare jonge kinderen en hun ouders. Dit kan enkel door de allerkleinsten en hun families van in het vroege begin aan een goede start te helpen en ook op lange termijn te blijven ondersteunen. Dit blijkt ook uit buitenlands onderzoek waar een relatie tussen het leven in armoede, stress en het opvoeden van kinderen wordt aangetoond. De hulp en steun die gezinnen ervaren zijn vaak een cruciale factor in het aankunnen van de opvoeding van de kinderen (Ghate & Hazel, 2004; Steven Lee, Lee, & August, 2011).

We zien dat ouders hun best doen om de basisbehoeften van kinderen (voeding, kleding, warmte, gezondheid) te vervullen maar ouders moeten hun kinderen ook dikwijls zaken ontzeggen die in veel andere huishoudens evident zijn. En dit op allerlei domeinen zoals voeding (merkproducten, duurdere voedingswaren, eens iets gaan eten, ...), kleding (nieuwe kleding, merkkleding, leuke accessoires), school (uitstappen, leuke schoolspullen, een dure studierichting, ...), huisvesting (een mooie slaapkamer, speelgoed, computer, onbeperkt toegang tot energie, ...), vrije tijd (hobby's, film, jeugdvereniging, pretparken, vakantie, ...) Het vaak 'nee' moeten zeggen, gaat gepaard met veel zorgen en verdriet. Ondanks al de goede zorgen zijn sommige ouders soms genoodzaakt hun kinderen tekort te doen (niet de juiste medische zorgen, niet de gevraagde duurdere studierichting) en beseffen ouders dat hun armoedesituatie betekent dat hun kinderen niet volledig meekunnen en meetellen. Vooral vanaf de schoolleeftijd is er dagdagelijks een confrontatie met de gevolgen van de financiële beperkingen voor de kinderen en de uitsluitingsmechanismen die hiermee gepaard gaan. In het onderzoek van Van Nistelrooij (2003) wordt dit omschreven als een knellende band.

Ouders proberen dit te compenseren door er zoveel mogelijk te zijn voor hun kinderen en ze merken dat de kinderen vaak heel loyaal zijn naar hen toe.

Sommige ouders geven aan dat de kinderen zich soms mee verantwoordelijk gaan voelen en zich hiernaar gedragen. Dit kan zich uiten in verschillende soorten gedrag zoals niet om zaken vragen waarvan ze weten dat de ouders ze niet kunnen betalen. Zelf sparen voor een hobby of speelgoed, Gespaarde centjes afgeven aan de ouders om noodzakelijke rekeningen te betalen, Ook deze bevindingen zijn gelijkaardig met die van Van Nistelrooij (2003) die aangeeft dat niet alleen ouders zich wegcijferen voor hun kinderen maar dat dit ook omgekeerd gebeurt.

6.1.2. Een dak boven het hoofd

Alle respondenten vinden het van primair belang om een dak boven hun hoofd te hebben. Dat uit zich onder meer in het prioritair betalen van de huur. Dat huur samen met voeding prioriteit is voor mensen in armoede blijkt ook uit de onderzoeken van Engbersen (1987) en Kempson (1994). Het niet betalen van de huur of lening heeft immers snel zware consequenties. Sommige respondenten betaalden in het verleden door omstandigheden de huur niet en zijn op straat gezet. Mensen met kinderen willen vermijden om op straat te belanden en geven daarom prioriteit aan de huur of de afbetaling van de lening. Een dak boven het hoofd heeft voor de verschillende respondenten een andere betekenis omdat de woonsituatie heel divers is. In wat volgt geven we een overzicht van de verschillende woonvormen van de respondenten en de moeilijkheden of opportuniteiten.

Eigendom

Enkele respondenten bezitten een eigen woning. Met behulp van een sociale lening zijn ze erin geslaagd om een woning te verwerven en ze betalen hiervoor maandelijks een relatief laag bedrag af. De respondenten die een eigen woning bezitten, zijn heel blij met de zekerheid die dit biedt alsook met de betaalbaarheid van de huisvesting.

“Dat is via het Vlaams woningfonds. Toen ik het eerst gekocht had, was het een gewone lening van de bank. Maar nadien hebben ze tegen mij gezegd, met al uw kinderen, laat dat overzetten. Dus ik heb met dat al 3 keer mijn schrijven moeten betalen. Ik had al 15 jaar betaald. Ik betaal maar € 230. (vrouw, samenwonend, 7 kinderen waarvan 4 thuiswonend)”

“Ik heb er veel aan gewerkt en dat was oorspronkelijk geen geschikte woning, maar ik heb er wel een geschikte woning van gemaakt en alles is daar. We hebben

een badkamer. Voor mij was het heel belangrijk dat elk kind zijn eigen slaapkamer had vanwege die ADHD. Dus die hadden elk hun eigen slaapkamer. We hebben wel een tijd lang boven gewoond. Dus mijn slaapkamer diende als woonkamer, omdat beneden nog alles afgebroken was.... Maar, uiteindelijk, dat huis is nu van mij en als er iets aan is dan ben ik er verantwoordelijk voor. Ik heb een huis met 5, onlangs 6, slaapkamers en ik betaal maar 322. Dus ik ben echt wel goed af. Dat is verstandig geweest om dat te kopen en niet te blijven huren. Want ik hoor ook van mensen hier in de opleiding die voor een appartementje 600 euro betalen. Dat pitst denk ik. Dat doet zeer, zoveel geld. Dus als je dat ziet, dan zit ik op 1/3 van mijn inkomen. Da's aanvaardbaar he. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)"

Sociale huisvesting

Een aantal respondenten huren een sociale woning en betalen een huurprijs in verhouding met hun inkomen. Meestal wordt dit bedrag als redelijk ervaren.

"Ik heb eerst privé gehuurd, ik ben nu 13 jaar uit elkaar en woon hier nu 6 jaar. Dus ik heb 6 jaar op de privémarkt moeten huren, dat was wel heel erg. Ik betaalde toen 550 euro huur, nu betaal ik er nog 220. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen thuiswonend)"

"Toen heb ik dat hier gekregen. Nu woon ik hier bijna 10 jaar. Ik betaal 280€ of 300€. Plus minus dan. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)"

"Het is iets betaalbaarder. Elk jaar verandert mijn huurprijs, nu is het 244 euro huur, elektriciteit en gas betaal ik 105 euro en voor de telefoon en internet betaal ik deze maand 97 euro. Huren op de gewone markt zou niet lukken, ik heb stempelgeld. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)"

Private huisvestingsmarkt

De meerderheid woont in een private woning die vaak ondermaats is van kwaliteit en waar een te groot deel van hun inkomen naartoe gaat.

"Da's een appartement. Die is te klein, te lawaaierig, enkel beglazing, ... Ik vind dat het tocht. Dus ik ben daar niet zo blij over. Toch niet de kostprijs daarvan. Het is 647 euro per maand voor 2 kamers, dus ik slaap in de living. Omdat mijn zoon met ASS (autismespectrumstoornis) een kamer alleen nodig heeft. En bij

mijn dochter gaan intrekken is ook moeilijk. Dus ik vind dat veel geld voor wat het is. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“We hebben altijd in een woning hier in de buurt gewoond. Toen werd dat verkocht en moesten we eruit. Toen begon de miserie. Dan merk je pas hoe moeilijk het is om iets betaalbaar te vinden met 2 kinderen. Ze worden ook altijd maar strenger de kinderen.... Dat was een hel. Dat ze 500, 600 euro vragen voor krotten. Dan hebben we uiteindelijk iets gevonden voor 500 euro. Een donker huis. Wel met 2 slaapkamers met koepels. We hebben geen vensters achteraan. Wel koepels erin. Allé, het is wel in goede staat. Dat is 500 euro. Het is 280 euro voor elektriciteit, plus uw telenet verbinding, plus uw water, plus... Ik ga wassen. Dat kost mij 80 per maand. We hebben geen wasmachine. Je kan er daar geen zetten.... Er schoot nog maar 300, 400 over. Toen ik nog niet in collectieve zat. Het is bijna onmogelijk. Ik heb voor mij een goed loon. Ik heb 1500 en euro, maar als alleenstaande, met 2 kinderen en kosten van 800, 900 euro. Dat red je niet, dus dan blijven dingen liggen. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Laten we zeggen, mijn huis is als een klein citéhuisje. Voorplaats, middenplaats. Maar het kan door stad afgekeurd worden en onbewoonbaar verklaard worden. De beglazing, schimmel aan de muren. Geen, awel, flinterdunne isolatie aan het dak zelf. Vocht dat binnenkruipt. De Bulex is nu stuk en ik heb geen nieuwe. Wij hebben zo van die spinnenkoppen. Zo van die oude leidingen die nog uit de muur komen. Die zeker elkaar niet mogen raken. Af en toe is er kortsluiting op het elektriciteitsnet. Je wilt de pries insteken en het vonkt al aan het stopcontact. Het tocht langs alle kanten, hier binnen. We hebben genoeg ventilatie eigenlijk wel. We gaan niet rap stikken in dat huis. Het is een voordeel en een nadeel. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)”

De woningprijs is heel bepalend voor het budget van gezinnen en tevens iets dat gezinnen niet zelf in de hand hebben. Veel gezinnen die op de privémarkt huren staan al jaren op de wachtlijst voor een sociale woning. Slechts enkele gezinnen kiezen doelbewust om niet op een lijst te staan om heel diverse redenen (het aangeboden krijgen van een te kleine woning waar de kinderen niet kunnen overnachten, ruzie met sociale huisvestingsmaatschappij, niet in een sociale woonwijk willen wonen). Sommige personen proberen de woning die ze op de privémarkt huren onbewoonbaar te laten verklaren om voorrang te krijgen op een sociale woning.

“Ik heb een sociale woning. De vorige woning was onbewoonbaar verklaard. Veel problemen. Ik heb dat zelf laten verklaren, ook omwille van dat ik dan een beetje voorrang had op een sociale woning. En inderdaad, het was onbewoonbaar door de elektriciteit en de riolering die allemaal niet werkte. Ik kreeg een sociale woning. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend)”

“Dat is van de onbewoonbaar verklaring. Dat is het woningonderzoek. Op aanraden van het OCMW hebben we dat laten doen. (vrouw, samenwonend, 5 kinderen waarvan 1 thuiswonend)”

Een andere strategie om de uitgaven te drukken is landelijker te gaan wonen omdat dit vaak goedkoper is. Sommige respondenten doen een beroep op een huursubsidie. Hiervoor komt niet iedereen in aanmerking en de periode dat je hiervoor in aanmerking komt, is in tijd beperkt. Respondenten die op zoek zijn naar een nieuwe woonst gebruiken vaak de huurwaarborg van het OCMW. Maar niet alle eigenaren verhuren via een huurwaarborg waardoor het keuzeaanbod kleiner wordt. Een andere werkwijze om wonen betaalbaarder te maken in de private sector, is samenwonen om kosten te delen. Slechts enkele van onze respondenten maken die keuze.

Een aantal respondenten is zeer tevreden over hun woning. Zij hebben een woning gevonden die een goede prijs-kwaliteit verhouding heeft en waar weinig of geen mankementen aan zijn.

“Ik woon in een villa. Ik ben een arme mens maar ik woon in een villa. Af en toe herinner ik de kinderen wel eens van ‘jongens, wees nu eens dankbaar voor hetgeen dat er is, want.. weet je nog?’ Die van de post die flipt als ik binnen kom, want ik betaal dat ineens zo ‘ja, hier, betalen’. Ja, dat kost me dan 2 euro meer maar dan ben ik zeker dat ze dat onmiddellijk hebben. Want dat zijn echt heel lieve mensen geweest. Op die moment dat was echt moeilijk om iets te vinden. Het meeste 800 à 900 euro en meer. (man, alleenstaand, 5 kinderen waarvan 4 thuiswonend)”

“Hier zitten we nu goed. We zaten eerst op een klein appartement waar we 550 euro moesten betalen en hier betalen we 600. Dat is niet veel verschil. Dat is redelijk goedkoop. De stroom en het water dat erbij komt is wel meer. Dat moeten we zelf doen. Zij houdt haar dopgeld van 400 euro. Dus het OCMW verwacht dat we dat zelf doen met ons geld. (man, samenwonend, 2 thuiswonende kinderen)”

“Ja, ik woon hier heel graag. Ik heb het nu een tijd terug pas allemaal geverfd. Dat doe ik allemaal zelf. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen thuiswonend)”

Conclusie

Veel respondenten vinden hun woning niet geschikt en zijn ontevreden. De woningen zijn vaak te duur en hebben onvoldoende basiscomfort en zijn slecht geïsoleerd. Verschillende van de huizen zijn ongezond en soms ook onveilig. De dure huisvesting zorgt ervoor dat mensen niet rondkomen met een beperkt inkomen. De armoedesituatie van veel respondenten zou veel minder schrijnend zijn als ze een beroep zouden kunnen doen op sociale huisvesting. Respondenten die een sociale woning betrekken kunnen vaak geen autonome keuzes maken over het type huisvesting en de locatie van de woning. Vaak zijn ze gedwongen om aan te nemen wat de sociale huisvestingsmaatschappij hen aanbiedt of wat er beschikbaar is. Verschillende respondenten ervaren de huurwaarborg als een extra obstakel. Veel huiseigenaren willen niet verhuren via een huurwaarborg van het OCMW zodat het aantal beschikbare woningen nog beperkter wordt. De gevolgen van dergelijke woonsituatie, zegt Campaert (2007), mogen niet worden onderschat. De negatieve gevolgen doen zich voor op het vlak van de gezondheid, de onderwijsprestatie van de kinderen en de relaties binnen het gezin. Leven in een te kleine woning met verschillende gezinsleden leidt immers vaak tot stress en spanningen onderling. De woonkwaliteit bepaalt de mate van rust en privacy die kinderen thuis vinden .

Indien we nagaan of er bepaalde groepen meer of minder dan anderen prioriteiten stellen, dan zien we dat de respondenten die een opleiding ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting volgen dit vaker doen dan de personen die via een OCMW of CAW meedoen. Daarnaast maken alleenstaanden met kinderen vaker gebruik van de strategie prioriteiten stellen dan samenwonenden met kinderen.

6.2. Het beperken van uitgaven

Een op het eerste zicht voor de hand liggende overlevingsstrategie is het beperken van de uitgaven. In dit onderzoek bevragen we mensen die reeds jaren met een te beperkt inkomen proberen rond te komen en waarbij het uitgavenpatroon al lang beperkt is tot het strikt noodzakelijke. Bij personen met een hogere levensstandaard is het vaak mogelijk om te bezuinigen in bepaalde uitgavencategorieën of om bepaalde luxe-uitgaven te schrappen. We zien echter dat bij gezinnen in armoede het leefgeld na betaling van de vaste kosten zo laag is

dat het een dagelijkse strijd vraagt om de uitgaven te beperken en het einde van de maand te halen. Het beperken van de uitgaven gaat dan vaak gepaard met moeilijke keuzes. Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Kempson (1994) die schrijft dat het telkens proberen rond te komen met een beperkt budget ten koste gaat van de gezondheid, welzijn en levenskwaliteit. In wat volgt geven we een overzicht van een aantal manieren waarop respondenten hun uitgaven beperken.

6.2.1. Het dilemma gezond of betaalbaar

Het is opvallend dat veel ouders omwille van het gebrek aan financiële middelen noodgedwongen hun gezondheid en die van hun kinderen in gevaar brengen. Dit gedrag past in een strategie om de uitgaven te beperken zoals die onder meer door Engbersen beschreven is. Door hun armoedesituatie is er minder keuzevrijheid en komen mensen sneller in situaties die schadelijk kunnen zijn voor hun gezondheid. We bespreken hieronder enkele situaties meer in detail.

Huisvesting

Voor mensen met een laag inkomen is huisvesting een zeer grote kost. Door op het huisvestingsbudget te besparen, heeft men meer ruimte om andere uitgaven te financieren. Indien er geen mogelijkheid bestaat voor sociale huisvesting is het huren van een woning zonder basiscomfort vaak de enige mogelijkheid om een redelijke huurprijs te bekomen. Een groot aandeel van de respondenten woont in een huis of appartement waar verschillende gebreken aan zijn en die niet het nodige comfort bieden. Bij enkele respondenten is de huisvestingssituatie dermate ondermaats dat de respondenten en hun gezin kans lopen op gezondheidsproblemen. De negatieve impact die slechte huisvesting heeft op de gezondheid van gezinnen in armoede is aangetoond in verschillende recente onderzoeken (Anderson, White, & Finney, 2012; Griggs & Walker, 2008; Howden-Chapman et al., 2012; Liddell & Morris, 2010).

“Ik heb vorige week boven gaan kuisen, mijn ramen dat was allemaal vol schimmel. En nu ook, de ramen staan er open maar 's nachts laadt dat helemaal aan met schimmel. Mijn toilet, als je de droogkast opzet, dat blaast binnen in mijn wc, dat is daar ene schimmel aan die muur. En kwestie van dat, nee, dan ben ik niet gelukkig. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Sowieso in de winter komt mijn chauffage niet boven de 15 graden. Dat is zinloos, dat tocht daar te hard, dus alles dat gij daarboven stookt, ben je kwijt,

dus dan dikke truien, ik heb zo van die extra kousen met zo van die zuignapjes vanonder, van die soort dingen. Gezellige dekentjes in de zetel. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“Ik heb er juist nog met mijn man over gesproken, dat zij altijd ziek is hier in dit huisje. Constant problemen met de luchtwegen, antibiotica. Het is hier veel te vochtig maar we kunnen niets duurder huren en er zijn hier te weinig sociale huurwoningen. Het is niet veel dat we moeten betalen maar ja, het is niet in orde. Geen dubbel beglazing. Het geld dat we meer zouden kunnen geven aan huur geven we nu uit aan verwarming. Wij hebben geen isolatie. Voor de dokter kom je niet toe met 20 euro in de maand. Ik ben al om de 2 weken zeker met haar naar de dokter aan het gaan. Slechte verwarming, geen isolatie, slechte luchtafvoer. Wij zaten hier in de winter met isolatieplaten tegen de vensters. Bij haar op de slaapkamer, dat was geen doen, een extra verwarmingstoestel bij haar op de kamer. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 1 thuiswonend)”

Gezondheidszorg

Het leven in armoede gaat gepaard met verschillende gezondheidsproblemen. De meerderheid van de respondenten gaat niet of te laat naar de dokter. Met de invoering van de derdebetalersregeling is dit verbeterd maar toch blijft het niet tijdig raadplegen van een arts een hardnekkige gewoonte bij sommige mensen. Niet iedereen is bekend met dit systeem. Een aantal respondenten gaat niet naar de huisarts en gaat indien echt nodig rechtstreeks naar de spoedafdeling. Bij de personen die wel een vaste huisarts hebben, zien we dat er na een tijdje vaak een soort van vertrouwensrelatie ontstaat. Deze personen moeten geregeld niets betalen voor een consult. Het raadplegen van specialisten ligt vaak moeilijker. Meestal is er geen vertrouwensrelatie en maakt men zich zorgen over de hoge kostprijs van de gespecialiseerde medisch zorg. Veel respondenten stellen het bezoek aan de huisarts of specialist uit ondanks het feit dat ze ernstige klachten hebben.

“De dokters zegt ‘jij bent zeker kandidaat voor die insputtingen want anders ga je nieuwe knie moeten hebben’. Dus ze zeggen armoede maakt ziek en als ge veel ziek zijt maakt de armoede u nog zieker en armer. ... Ik ben bij de oogarts geweest in december. Ik had gehoopt om een overschrijving te krijgen maar ze doen dat niet meer. Ze zegt ‘wat heb je nog in uw portefeuille’? Maar dat was om de week door te komen. Ik heb dat daar moeten betalen. Een stuk en een stuk

apart. Maar dat kon die maand niet betaald worden. Ik in affronteren. Ik hoop dat ze dat binnen twee jaar vergeten zijn dat dat niet in het dossier staat. Want ik heb eens meegemaakt in het AZ dat ik zorgen niet kreeg. Dat ze zeiden ‘gij moogt niet op een kamer’. Ik moest een inspuiting hebben voor andere gezondheidsproblemen. Een baxter van een paar uur. Ik moest feitelijk in een zetel zitten terwijl ik kapot was. Ik mocht niet in een bed liggen omdat er nog achterstallige rekeningen waren. Ik heb dat meegemaakt hé! Dat is om door de grond te zinken hé! (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

“Ik heb soms ook last van mijn maag, maar ik ga niet direct naar de dokter. Dus ja, dan sleept dat aan, dan moet ik mijn eten gaan aanpassen, van die soort dingen. Ik zou een nieuwe bril moeten hebben, maar daar wacht ik nog een beetje mee. Zo lang mogelijk uitstellen. Dat kost al wel, alleen voor de glazen, ik heb een bril, maar alleen voor de glazen, dat kost een hoop geld. Bij mij stel ik dat zo lang mogelijk uit. Ook als ik ziek ben, dan moet het serieus zijn, voor ik bij de dokter aanklop. Die verschiet meestal als die mij ziet. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“Ik heb drie jaar met tandpijn gezeten tot wanneer dat ik mij voor een maand bewusteloos wou slaan. En toen had ik zoiets van dit gaat echt waar niet meer. Nu ben ik naar een tandarts zelf toe geweest. Die kon mij niet helpen, omdat ik een tandvleesontsteking had...”

“Wij konden dan wel een beetje rondkomen, maar een dokter was toen teveel. Het enige wat mijn huisdokter toen wel deed, als mijn moeder dan moest gaan, dat ik meeding en niet moest betalen. Mijn huisdokter wist dan wel mijn situatie, dus ik kreeg dan soms medicatie van bij hem. ... Als het voor mij en mijn vriend was, dan gingen we soms niet, maar voor de kinderen dan wel. (vrouw, samenwonend, 2 thuiswonende kinderen)”

Om gezondheidszorg toch betaalbaar te maken zijn er verschillende mogelijkheden. Twee respondenten zijn verbonden aan een wijkgezondheidscentrum wat de zorg ineens een stuk toegankelijker maakt. Een andere respondent heeft tijdelijk beroep gedaan op een wijkgezondheidscentrum maar kon zich niet vinden in de aanpak van de huisarts.

“Nu zit ik een gezondheidscentrum en daar moet je dus niets betalen. Vorig jaar heb ik een kijkoperatie gehad aan mijn knie. En ik moest dan nog insputingen

krijgen en zo. En daar, er zijn verpleegsters ook. En die komen dan aan huis voor die spuiten te geven en alles. (vrouw , alleenstaand, 3 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

Andere respondenten hebben een regeling via hun collectieve schuldenregeling of via het OCMW en mogen de rekening van hun medische kosten doorsturen naar de maatschappelijk werker of advocaat die dit via budgetbeheer mee opneemt in de lopende rekeningen van de cliënt. Voor de cliënten die op deze regeling een beroep kunnen doen, is dat een hele geruststelling om te weten dat ondanks hun financiële precaire situatie de medische zorg toch is gegarandeerd.

“Ik verantwoord alles als ik iets extra vraag aan maatschappelijk assistent, ook qua gezondheid. Ik zit in een versleten lichaam, ik zit in een lichaam van iemand van 70 jaar. Ik heb 17 operaties achter de rug. Als ik zeg dat ik operatie nodig heb of naar dokter of naar tandarts moet dan zeg ik dit tegen maatschappelijk assistent. Mijn dochter heeft ook psoriasis en hierdoor reuma. Zij zit dus ook niet in een gezond lichaam. Maar voor deze kosten kan er budget worden vrijgemaakt. De maatschappelijk assistent regelt dit. Naar de tandarts gaan vind ik ook belangrijk. Vroeger gingen we naar de polikliniek naar de tandarts. Dat kost dan niet veel. Maar het was precies of dat we maar ne arme mens waren en dan was het niet tegoei en kon je om de haverklap teruggaan. Daarom gaan we nu naar de tandarts. Mijn maatschappelijk assistent voorziet dit want we hebben dit besproken. De tandarts stuurt de rekening op naar het OCMW. De tandarts is hiermee akkoord, niet iedereen doet dit. Dan bekijkt het OCMW of we die maand de rekening kunnen betalen en anders dan betalen we de volgende maand. Het OCMW laat dit dan weten aan de tandarts. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Mijn huisdokter zei onmiddellijk van ‘dat is geen enkel probleem. Ik stuur wel alles naar het OCMW. (vrouw, samenwonend, 5 kinderen waarvan 1 thuiswonend)”

“Het OCMW regelt dat allemaal met de ziekenkas omdat ik ook minder heb en dat ik een groot huishouden heb. Voor medicatie moet ik gewoon naar de apotheker gaan met mijn sis-kaart en dat wordt ook geregeld met het OCMW. Maar ze moeten om de maand een factuur betalen. En zij regelt dat dan ook allemaal dat dat in orde komt. (vrouw, samenwonend, 7 kinderen waarvan 4 thuiswonend)”

De drempel om een arts te raadplegen, ook al is die vrij goedkoop, hangt samen met de angst voor de implicaties van dat bezoek. Vaak wordt er medicatie voorgeschreven die men niet kan betalen of volgt er een doorverwijzing naar een specialist. De voorgeschreven medicatie wordt niet altijd afgehaald. Rond medicatie zijn er verschillende strategieën gangbaar. Het vragen van gratis stalen, het niet afhalen van de voorgeschreven medicatie, het zelf experimenteren met medicatie die in huis is, de rekening van de medicatie laten doorsturen naar OCMW (budgetbeheer), vragen naar een generische variant.... Deze strategieën vinden we ook terug in de buitenlandse literatuur (Heisler, Wagner, & Piette, 2005; Sanyal, Ingram, Sketris, Peltekian, & Kirkland, 2011; Strickland & Hanson, 1996).

“Momenteel ben ik heel gerust in de dokter. De huisdokter is geen probleem, maar medicatie is een ander verhaal. Mijn oudste is ziek geweest, iedereen is ziek geweest, allemaal zo na elkaar. Een soort virus of zoiets. Dan gingen we naar de apotheker: 13 euro, 18 euro, je weet niet wat je gaat betalen dat is het. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend)”

“Ik neem zo weinig mogelijk medicatie, dat weet zij. Voor buikgriep bijvoorbeeld neem ik niks, enkel veel drinken en rusten. Misschien dat daarmee komt dat we daar zo snel vanaf zijn. Als ik toch medicamenten moet dan kan het zijn dat ik aan de dokter vraag wat ze heeft liggen. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Mijn huisdokter wist van mijn situatie, dus ik kreeg dan soms medicatie van bij hem. Als het voor mij en mijn vriend was, dan gingen we soms niet, maar voor de kinderen dan wel. Voor de kinderen haalden we de medicatie wel maar voor ons niet. Dus wij vonden het soms niet nuttig om bij de dokter te gaan. Wij proberen te experimenteren, er zal wel iets lukken. (vrouw, samenwonend, 2 thuiswonende kinderen)”

“Mijn medicamenten dat haal ik voor mijn eigen nooit voor de kinderen wel. Ik ga wel naar de dokter omdat wij dat hebben via de ziekenkas die stuurt dat rechtstreeks door. Wij hoeven niks te betalen. Wij kunnen gratis. Maar medicamenten haal ik nooit voor mezelf. Als ik ziek ben is het uitzielen. Dat is al snel 50 euro. (man, samenwonend, 2 kinderen thuiswonend)”

Tenslotte zien we ook dat mensen hun gezondheid ondermijnen door beroep te doen op goedkope en niet geschikte hulpmiddelen. Een regelmatig terugkerend voorbeeld hiervan is een bril.

“Ik koop mij voorlopig ne bril normaal mag dat niet omdat ik twee verschillende ogen heb. Ik koop ne bril in het kruidvat. Voor vier, vijf euro. Ze zeggen ‘ge maakt daarmee uw ogen kapot’ maar dan kan ik tenminste wat lezen. Zonder bril kan ik niet lezen. Weet ge? (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

“Dat is multifocaal glas. Die glazen kosten 300 en euro, zonder het montuur hé. Zie mijn montuur is nu kapot. Ik heb heel veel koppijn. Dat staat niet meer goed, omdat dat multifocaal is. Dat is zo met allemaal verschillende facetten. Dat is een bril die ik al op mijn hoofd heb van... Ik kan dat niet laten vervangen. Voor mijzelf doe ik dat ook niet. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Ik draag ook eigenlijk een bril maar die is al jaren kapot. Mijne kleine heeft die kapot gedaan eigenlijk. (man, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Ik zou een nieuwe bril moeten hebben, maar daar wacht ik nog een beetje mee. Zo lang mogelijk uitstellen. Dat kost al wel, alleen voor de glazen, ik heb een bril, maar alleen voor de glazen, dat kost een hoop geld. Bij mij stel ik dat zo lang mogelijk uit. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

Voedingsgewoonten

Een grote kost in het budget van een huishouden is voeding. In deze uitgavenpost wordt vaak gesnoeid. Het volstaat niet om meer economisch te kopen want dat doen bijna alle bevraagde gezinnen al. Naast het prijsbewust inkopen gebeurt het besparen op het voedingsbudget onder meer door maaltijden over te slaan, geen variatie in de menu's te brengen en voeding te consumeren die tegen of over de vervaldatum is. Deze en gelijkaardige strategieën vinden we ook terug in buitenlands onderzoek, namelijk porties verkleinen, aantal maaltijden verminderen, minder variatie in de menu's, gezinsleden die elders eten en volwassenen die minder eten (Dowler, 1997; Kodithuwakku & Weerahewa, 2011; Maxwell, Caldwell, & Langworthy, 2008; Oldewage-Theron, Dicks, & Napier, 2006).

“Brooddagen maar er was wel altijd soep bij. Er zijn ook momenten geweest dat de kinderen warm aten en ik niets. Maar ik vind niet dat je dood gaat van een

keer brood te eten een ganse dag. Maar het was meestal een dag wel een dag niet. En ik heb mijn momenten gehad dat zij warm aten en ik brood at of zelfs niets at. Maar ik heb daar geen littekens van. Ik vond dat heel normaal als moeder om dat te doen. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Meestal enkel boterhammen. Enkel als de kinderen bij mij zijn is het warm. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

Een aantal respondenten vindt dat het een onmogelijke opgave is om met hun beperkt inkomen gezond te eten. Verse groenten en vers fruit komen nauwelijks op tafel en ze proberen hun maag te vullen met calorierijk en goedkoop voedsel. Dit komt overeen met de vaststelling van Kempson (1994) dat de ongezonde levensstijl van arme mensen niet uit onwetendheid is maar perfect verklaarbaar vanuit hun beperkt inkomen. Bereide levensmiddelen zijn vaak een goedkope oplossing omdat men zo spaart op energie-uitgaven. Uit haar onderzoek blijkt dat om een gelijkaardige calorieopname te hebben met gezond voedsel de kostprijs vaak duurder uitkomt. Verder laat het budget van mensen in armoede vaak niet toe om te experimenteren met nieuwe voedingsproducten. Om niets te moeten weggooien wordt vaak gekocht wat men al kent en wat de kinderen graag eten (Dowler, 1997).

“Nu in de week hebben ze aardappelen uit de container gehaald en daar is niets aan. Dan maak ik die deze week. Met een eitje of met Zwam worstjes onder en een eitje. Ik kan dat niet en ik vind dat heel erg, ik ween daar heel dikwijls voor, maar ik kan niet anders. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Gezond eten was niet mogelijk. Ik heb ooit een discussie gehad met een sociaal werkster die kwam praten in het opvangtehuis over gezonde voeding en dat was heel mooi verteld met een piramide en tekeningen en voorbeeldjes maar het is moeilijk. Het is mogelijk maar het is moeilijk om een gezonde voeding gebaseerd op de voedselpiramide te maken, 3 maaltijden waar dat alles inzit met een bepaald budget. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Wij eten 1 keer per dag. De kinderen eten 3 keer per dag. Maar ik en mijn dochter, wij eten 1 keer per dag. Tja, dat leer je op de duur wel hé. Mijn dochter ziet dat ook. Vroeger als ze een potje zag en het was een dag over datum moest ze dat niet meer hebben. Nu kijkt ze naar dat potje. ‘Ma, hoe weet ik of ik dat mag opeten of niet?’ Ik zeg: ‘Hoe ziet dat deksel er uit?’ ‘Plat.’ ‘Oké, doe het nu

eens open. Hoe ziet de kleur er uit?’ ‘Normaal.’ ‘Oké, nu een keer ruiken, hoe ruikt het?’ ‘nog altijd normaal’. Ik zeg: ‘proef er nu een keer van, hoe proeft het?’ ‘Normaal’. ‘Dan kan het geen kwaad’. Zo alle pijlers een keer afgaan. Ik zeg ‘yoghurt waar dat een bol dekseltje opzit, vergeet het. De bedoeling is niet dat ik u naar het ziekenhuis moet brengen hé.’ Nu heb ik iemand leren kennen, die werkt bij Securex, in de keuken. Het eten dat over is, brengt zij dus nu ook mee. Dus nu hebben we dus ook warm eten, we moeten het juist een beetje in de micro steken en al. Het is niet altijd even lekker, maar het gaat wel. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)”

Eén iemand zegt dat ze voedsel uit de container eet en iemand anders vertelt dat hij soms vervallen voedsel eet waarvan de kwaliteit zeer bedenkelijk is.

“Ik kan niet alle dagen warm eten maken. Ik heb nu vrienden en die gaan ’s nachts voor mij. Ik vind het heel erg om te zeggen. Maar die gaan voor mij naar de container van de GB. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Vroeger hebben we al meegemaakt dat ze sandwiches meegaven met schimmel op, dat de mensen met hun voedselpakket naar de politie zijn gestapt om klacht neer te leggen. Wij zijn mensen. Dat waren vaak vervallen spullen. Maar ik heb altijd gezegd zolang er geen haar op staat is dat eetbaar. Ik heb al een blik gehad en dat stond bol, en met het opendoen is dat blik ontploft en met de chocolade pudding die erin zat is heel de keuken onder.... Als ik nog zo een blik heb, als ik nu zie dat het bol staat dan gaat het zo de zak in. Nu wordt er wat meer op gecontroleerd, op vervaldatum. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Die hebben tajine gemaakt maar dat is van dinsdag, woensdag, donderdag en daar steekt eigenlijk nog veel in. Want ik had nog wat rijst erbij gedaan. Pas op, mijne kleine zou dat vandaag nog kunnen eten maar morgen is dat zuur... en dan eet ik dat zelf op, dan mag mijne kleine dat niet meer eten. Snapte dus... dan heb ik toch gewoon iets binnen... snapte hoever dat dat gaat? (man, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

Uiteraard zijn er ook verschillende respondenten die een gezonde en evenwichtige voeding heel belangrijk vinden en hiervoor hun uiterste best doen ondanks de beperkte middelen.

“Heel veel groenten en fruit, dat wij afwisselen pasta, aardappelen, rijst eten. Elke morgen eten we fruitsla, ik zorg dat er ook groenten of fruit meegaan met

de kinderen, naar school, dat er 's middags in hun brooddoos ook iets van groentjes of fruit in zit, dat wij 's avonds minstens 2 verschillende groentjes op tafel hebben. Wij eten niet altijd vlees. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“Het is gezonder. Voor hetzelfde geld kan je ook snoep gaan kopen. Je kan een mars gaan halen. Dat deed ik ervoor. Mars of chips. Mensen die willen snoepen, die gaan toch snoepen. Het kost wel even iets in de groentewinkel. Vroeger kocht ik dat ook af en toe ze, maar ik at het niet altijd op. Voor zijn fruitpapjes hé. Ik dacht ik koop wat meer, dan eet ik er zelf ook van, maar ik kon dat altijd weggooien. Nu niet meer. Nu wordt dat opgegeten. Op zich is dat wel goed. Het is goedkoper. Als je dat neemt en je blijft gezond, dan moet je ook minder rap naar de dokter hé. Als hij maar goede eetgewoontes meekrijgt en goede vitamines in zijn lichaampje. Ze doen hun mond toch voor praktisch alles open, dan kan je er beter iets gezond instoppen. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

Arbeid

Het is opvallend dat een heel aantal respondenten aan een ernstige chronische ziekte lijden zoals fybromyalgie, ziekte van Crohn, rugklachten.... Veel mensen proberen ondanks hun ziekte toch te werken en hierdoor verergeren dikwijls de klachten. Vaak bevinden ze zich in een vicieuze cirkel omdat ze enkel jobs kunnen uitvoeren die lichamelijk belastend zijn maar geen invaliditeit krijgen toegewezen omdat ze volgens de geneesheer nog wel aangepaste jobs kunnen uitvoeren. In de praktijk worden ze niet aangenomen voor die 'aangepaste' banen. Om toch een arbeidsinkomen te hebben gaat men fysiek belastende jobs uitvoeren die de gezondheid ondermijnen.

“Nu voor het moment ben ik werkloos. Het jaar voordien poetste ik, maar dat gaat niet meer, ik kan het lichamelijk niet meer aan. Omdat ik een hele slechte gezondheid heb. Ook door vroeger denk ik, te weinig eten. Ze hadden mij geadviseerd om die opleiding te volgen van ervaringsdeskundige. Dus ik ben daarmee gestart. Maar ik zoek nu wel een parttime job. Ik ben niet te vies om te gaan poetsen maar ik ben ermee moeten stoppen wegens fysieke redenen. Het zou mij gelijk zijn wat ik zou moeten doen, als het maar geld binnenbrengt, maar door mijn lichamelijke problemen kan ik dat niet. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Ik had rugklachten, ik was daarvoor naar de dokter geweest, ik heb er platen van laten nemen. De arbeidsgeneesheer zei ‘jij mag hier niet meer werken, met zo’n slechte rug mag jij hier niet meer werken. Het is hier zware metaalarbeid, jij bent daar niet geschikt voor’. Ik mag dat werk niet meer doen maar ik ben wel bereid om de CNC- machine te bedienen. Dat is acht uur codes invoeren. Ik ben wel bereid om dat te doen, als jij dat goed vindt. Voor de baas was dat geen probleem en wat zegt de dokter? Nee, hij mag geen acht uur staand werken. Dus ik kreeg mijn ontslag. En het is daardoor ook dat de problemen zijn ontstaan want door mijn huur en zo, ik had niets meer. Later heb ik weer werk gevonden, ergens anders. Ik heb niet naar die dokter geluisterd. Ik heb verzwegen dat ik rugklachten had. En ik kon in Brussel als operator beginnen en ik heb daar echt zaterdag, zondag, maandag, dinsdag, het maakte mij niet uit, gewerkt. Want er was ook heel veel werk. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend)”

Conclusie

Opvallend is dat veel mensen met een beperkt inkomen keuzes moeten maken die hun gezondheid negatief beïnvloeden zoals ongezonde huisvesting, ongezonde voeding, niet aangepast werk en te weinig medische zorgen. Dit ondermijnt hun gezondheid en de gezondheid van hun gezinsleden op korte en lange termijn. Dit stemt overeen met wat we uit andere onderzoeken leren, namelijk dat mensen in armoede meer kans hebben op een minder goede gezondheid. Ze hebben ook minder gezonde jaren voor de boeg en een hogere kans op vroegtijdige sterfte (de Boyser, 2007; Dierckx, 2007). Doordat financiële zorg niet betaalbaar is en mensen gezondheidszorgen uitstellen zal de uiteindelijke financiële kost voor de maatschappij veel groter zijn omdat er in een later stadium vaak veel gespecialiseerdere ingrepen of een ziekenhuisopname nodig zijn.

Uit buitenlands onderzoek leren we dat armoede kinderen en jongeren nog harder treft dan volwassenen. Kinderen en jongeren die opgroeien in een ongezonde, onveilige en stresserende leefomgeving worden gekwetst. Er is onder meer een negatieve impact op schoolresultaten, taal en leesvaardigheid, impulsbeheersing en het plannen van activiteiten. Verder lijdt ook het zelfbeeld en zelfvertrouwen van kinderen hieronder. Ook op het vlak van voeding zijn de gevolgen van onvoldoende, eenzijdige en/of ongezonde voeding niet te onderschatten. Gezondheidsproblemen zoals ondergewicht, vermoeidheid, duizeligheid, hoofdpijn, ... maar ook verminderde groei en cognitieve problemen kunnen voorkomen (Casey, Szeto, Lensing, Bogle, & Weber, 2001; Cooper & Stewart,

2013; Griggs & Walker, 2008; Ridge, 2009). Dit doet Peter Adriaenssens besluiten dat het niet handelen tegen armoede een vorm is van “institutionele kindermishandeling” (Vlaams Netwerk tegen armoede, 2010). Omdat opgroeien in armoede kinderen fysiek en mentaal schaadt en niemand hiervoor kiest moet er worden ingegrepen.

Niet alle respondenten leiden een ongezond leven. Er zijn respondenten die erg bezig zijn met gezonde voeding en sommige respondenten hebben een regeling getroffen in verband met medische uitgaven zodat ze steeds een beroep kunnen doen op een arts of de nodige medicatie kunnen kopen. De respondenten die de sociale derdebetalersregeling kennen, vinden het een hele geruststelling dat ze niet meer de volle pot moeten betalen bij de dokter. Het zou goed zijn moest dit systeem ingang vinden bij de volledige eerstelijns gezondheidszorg (tandarts, kinesist) en ook gelden bij doorverwijzing naar specialisten.

Bij veel respondenten leeft een angst om ziek te worden omdat dit een kost is die niet op voorhand is in te schatten. Het gezinsbudget is zo krap dat ziek worden respondenten echt in de moeilijkheden brengt. Om die angst tegen te gaan hebben een aantal respondenten een hospitalisatieverzekering genomen. Dit biedt hen een geruststelling maar helpt niet bij de standaard gezondheidsuitgaven waarmee een gezin wordt geconfronteerd.

Frappant is het feit dat een aantal respondenten het OMNIO statuut niet kent en verschillende personen met het OMNIO statuut ook niet op de hoogte zijn van de derde betalersregeling. Het gaat hier om personen die frequent in aanraking komen met hulpverleners. Hulpverleners zouden meer systematisch rechten moeten uitputten. Dit geeft meer financiële ademruimte aan mensen met een laag inkomen. Verder is het opvallend dat slechts enkele personen een regeling hebben met hun schuldbemiddelaar of maatschappelijk werker over de medische kosten. De overige respondenten betalen hun medische kosten van hun leefgeld dat vaak krap begroot is.

Tot slot stellen we vast dat een heel aantal huisartsen zich menselijk opstellen door patiënten in armoede geen kosten aan te rekenen. Vaak gaat het om dokters in landelijke gemeenten die een vertrouwensrelatie met de patiënt en zijn familie heeft.

6.2.2. Duurzaam leven

De respondenten zijn vaak, noodgedwongen, experts in duurzaam leven. Een duurzame levensstijl gaat gepaard met energiebewust leven en consuminderen. Net in deze twee zaken hebben veel respondenten zich bekwaamd. Buitenlands onderzoek leert ons dat de laatste decennia datgene wat door huishoudens als normaal wordt beschouwd stelselmatig is toegenomen. Hogere kamertemperaturen, veranderende hygiënische standaarden en de kledij sneller wassen zijn hier enkele voorbeelden van. Deze tendensen worden niet gevolgd door mensen met een lager inkomen, maar volstaat niet om de hoge energiekosten terug te schroeven. Door de beperkte financiële mogelijkheden wonen ze vaak in woningen die niet voldoende geïsoleerd zijn. De energierekening ligt, ondanks hun aangepast gedrag, vaak nog hoger dan bij gezinnen die in een energiezuinige woning wonen en niet energiebewust leven. Een ander aspect in het energieverbruik zijn de toestellen. Weinig respondenten hebben het budget om witgoed nieuw aan te kopen. Vaak gaat het om doorgekregen materiaal of om tweedehands aangekocht materiaal. Als er toch iets nieuw wordt gekocht is de prijs het belangrijkste criterium. Ook dit zorgt ervoor dat de energiekosten van deze huishoudens enorm hoog uitvallen (Brunner, Spitzer, & Christanell, 2012).

Energiebewust

Omdat veel respondenten in een huis wonen dat niet voldoende is geïsoleerd valt de energierekening te duur uit. Een manier om de uitgaven te beperken is door heel zuinig met energie om te gaan. Dit blijkt uit verschillende maatregelen die de respondenten treffen. Veel respondenten zetten de verwarming zeer laag of zelfs af, behalve als de kinderen thuis zijn. Ook dan worden er dikke truien en lakens boven gehaald of wordt slechts één plaats verwarmd. Om zo weinig mogelijk warmte te verliezen worden deuropeningen dichtgemaakt met lakens en tochthonden. Af en toe worden zelfs ramen dichtgemaakt. Respondenten gaan op zoek naar een goedkopere energieleverancier en uitzonderlijk wordt er extra geïsoleerd of hoogrendementsglas geplaatst. Besparen doet men ook door te verwarmen met goedkopere alternatieven zoals hout of petroleum. Verschillende respondenten werken met een budgetmeter voor gas. In principe zouden ze best in de zomer hun energiekaart opladen om voldoende budget in de dure wintermaanden te hebben. Voor sommige respondenten werkt dit en voor andere niet. Deze strategieën stemmen overeen met de bevindingen uit buitenlands onderzoek rond energiearmoede (Brunner, Spitzer, & Christanell, 2012). Anderson,

White & Finney (Anderson et al., 2012) rapporteren nog een aantal bijkomende strategieën zoals het dragen van thermisch ondergoed, warme dranken drinken, oefeningen doen, uithuizig zijn,

“We kijken heel hard uit. Ze zijn een energiescan komen doen. Daar heb ik veel tips uit geleerd. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Wat elektriciteit betreft zijn er sterke overeenkomsten met de verwarming. De meeste respondenten gaan zo spaarzaam mogelijk om met energie. Dit betekent weinig het licht aandoen, spaarlampen gebruiken, nachttarief, Uitzonderlijk beperken respondenten het koken omwille van de energiefactuur of gebruiken korte wasprogramma's om elektriciteit te besparen. Verder wordt er frequent met een budgetmeter gewerkt. Deze strategieën vinden we ook terug in ander onderzoek rond overlevingsstrategieën bij lage inkomensgezinnen (Brunner et al., 2012).

“Allemaal spaarlampen. Ja, dat is echt waar, dat scheelt veel. Ik ben van een rekening van 97 euro per maand op twee jaar tijd toch naar een rekening van 45 euro gegaan. En wij koken op elektriciteit en al hé. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Overal zijn het ofwel ledlampen ofwel spaarlampen. Geen lampen laten branden, toestellen volledig laten uitschakelen, dus ik heb verschillende stekkerblokjes waarmee ik die kan uitzetten. Als ik wegga, dat er geen sluipverbruik is, Dat dat ook allemaal afstaat. Maar zelfs zonder financiële beperking zou ik dat doen. Om ecologische redenen. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

Het gebruik van water wordt eveneens beperkt. Maatregelen hiervoor zijn hetzelfde badwater als de kinderen gebruiken, weinig water gebruiken en een spaardouchekop installeren. Minder frequent gerapporteerd zijn het hergebruiken van badwater om bv. te poetsen, regenwater opvangen en gebruiken voor het toilet door te spoelen, water halen op openbare plaatsen en de kinderen op school laten wassen.

“En klein badjes. Dat er toch wel bewust mee wordt omgegaan. Met water, met... Wat minder water in bad, als ik warm water moet laten lopen, dan vang ik dat op voor de planten water te geven en voor andere dingen te doen. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“Mijn dochter doet dat niet, maar ik doe dat dus wel. Ik heb een regen, een dingen staan van regenwater dat opgevangen wordt. En als ik al begin te zien dat ik wil besparen van, dat is de WC sowieso. Je hebt een emmer, uitkippen en er in. Mijn dochter houdt daar niet van, van dat over-en-weer-gedoe. Maar hetzelfde ook, zij wast haar haar. Zij spoelt het uit. En haar water blijft meestal staan in haar bassin. Ik gebruik dat om het WC door te sassen. Op die manier. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)”

Consuminderen

Vanwege het gebrek aan financiële middelen gaan respondenten vaak consuminderen, weinig verspillen en creatief omgaan met bestaande materialen. Engbersen (1987) beschreef dit fenomeen eind jaren 80 al als een alternatieve strategie om de uitgaven te beperken. Voornamelijk meubelen, elektro, speelgoed en kledij worden tweedehands aangekocht. Verder worden allerlei spullen aan elkaar doorgegeven. Lage inkomensgezinnen maken op die manier deel uit van een heuse tweedehandscultuur (Gregson & Crewe, 2003). Er worden veel zaken tweedehands aangekocht in plaats van nieuw. Een aantal respondenten staat afwijzend tegenover tweedehands maar de meeste respondenten hebben er geen problemen mee. De grens ligt bij iedereen anders. Sommigen maken er een levenswijze van en zijn blij met wat ze op de kop kunnen tikken. Anderen vinden tweedehands voor meubelen wel acceptabel maar willen dit niet voor bijvoorbeeld kledij of speelgoed. Enkele respondenten zijn creatief ingesteld en herschilderen tweedehands meubelen en maken er iets persoonlijks van of herstellen tweedehands kledij of vermaken tweedehandsstukken tot een eigen ontwerp. Een enkeling maakt zijn eigen kleding.

“Daar ben ik niet voor. Dan leg ik liever wat langer opzij. Wel eens voor grote dingen dat kopen we dan in promotie. Dat kost normaal veel geld. Wij hebben dat gekocht voor 60 euro (man, samenwonend, 2 kinderen thuiswonend).”

“ Soms koop ik in de kringwinkel iets van kledij. Soms koop ik daar ook wel eens wol ofzo. Soms koop ik daar ook wel eens een kastje of zoiets. Heel dikwijls zijn dat dingen waar nog iets aan moet gebeuren of waar wat aan veranderd moet worden. Dat is nooit opgekuist wat ik koop want dat is onbetaalbaar in de kring vind ik. Die zijn echt schandalig duur als ze er even naar gekeken hebben. Maar ja, dus toch veel in tweedehands en ik ken ook veel tweedehandswinkels. En ook heel dikwijls is dat dan iets dat ik moet verstellen. Als je thuis bent, ik vond dan

ook van ik ben toch thuis, of ik ben veel thuis, en ik kan het geld niet verdienen om het te gaan kopen, maar ik ben hier wel dus kan ik het evengoed zelf doen. Als je zelf brood bakt en van die dingen, dat maakt een groot verschil. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Een tweedehands slaapkamer in de kringloopwinkel. Maar bijvoorbeeld mijn badkamermeubel die kastjes zijn van de kringloopwinkel, helemaal opgemaakt. Ik heb dat zelf opgemaakt. Is mooier dan dat modern gedoe waar je je in de winkel je blauw aan betaalt. Dat doe ik dus zelf dat opmaken. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Heel veel tweedehands, maar dat is niet alleen door de financiële situatie. Ook een bewuste keuze, wij leven in een consumptiemaatschappij en ik ben het daar niet mee eens. Ik geloof, ik voed mijn kinderen ook zo op. Niets weggooien dat niet kapot is. Dat is weinig respectvol voor de natuur enzo. Dus dat is ook een bewuste keuze. Heel veel tweedehands. Zoveel mogelijk eigenlijk. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

Ook met voeding wordt er heel bewust omgegaan. Respondenten consumeren weinig vlees, verwerken voedseloverschotten door ze in de diepvries te steken of de volgende dag op te eten. Oud brood wordt in verschillende gerechten (broodpap, broodpudding, toast) verwerkt. Enkele respondenten maken zelf brood en een enkeling vraagt gratis oud brood aan de bakker. Voor de respondenten die meer landelijk wonen is er de mogelijkheid om eigen kippen te houden of een moestuin aan te leggen. Dit gebeurt echter slechts uitzonderlijk. Ook heel uitzonderlijk is het fruit en groenten plukken/rapen nadat de boer geoogst heeft, moeskopperij en het eten van aangereden dieren.

“Ik eet dan havermout. Wat ik ook doe, maar dat weet mijne bakker niet, ik vraag oud brood aan mijne bakker, dat is dan gratis en daar kunnen we ook wel veel mee: broodpudding, verloren brood, geroosterd brood. Ge kunt vanalles, brokkelpap. Kent ge dat? Dat is warme melk en daar oud brood in, dat is heel lekker. Ik denk dat de middelklasse nog niet eens weet hoe lekker dat wel is. Of brokkelpap dat stilt wel den honger eh. Ja en ik krijg ook patékes van den bakker. Is dat slecht? Nee, dat is niet slecht. Voor appels heb ik ook zo mijn weg. Als de plukkers geweest zijn dan blijft er altijd nog een heel deel op de grond liggen. Met de kruiwagen wordt dat gehaald. Daar wordt compote van gemaakt. De rest wordt gestockeerd en daar hebben we bijna heel de winter door eten van.

Aardbeien net hetzelfde, zij gaan dan plukken en op gegeven moment houden ze op met plukken en dan gaan wij plukken en daar maken we confituur van. We doen dat met ons allemaal, met heel het gezin. Ik deel dat ook. Bij maïs hetzelfde en aardappelen ook. Dan gaan we met de kruiwagen. Niet met zakjes want dan moeten we teveel terug en tegen dan is er iemand anders op het veld. Met twee kruiwagens gaan we. Je legt dat in de kelder met een doek erop en dan blijft dat goed. ... En ook als ik kook, ik maak twee keer per week middag. Er is ook niet altijd vlees, voor mij zeker niet maar voor de kinderen is er wel af en toe vlees. Als ik aardappelen of bloemkool kook, dat water giet ik over het eten van hond. Of ik maak soep van dat afkooksel. Thuis wordt er niks weggegooid. Overschotjes worden ook niet weggegooid maar opgegeten. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Tot slot zien we dat de respondenten zich vaak op een ecologisch manier verplaatsen namelijk met het openbaar vervoer, de fiets of te voet.

“Ik ga altijd met de fiets, want ik heb heel veel angsten op de tram. Mijn fiets is heel veel kapot. Vroeger had ik zo een fietsenmaker. Dat betekende dat mijn fiets daar soms maanden stond, want hij ging dan een nieuwe binnenband steken. Dat is 25 euro. Maar nu hebben we door het straathoekwerk, want ik geef dat nu ook aan iedereen... heb ik ongelooflijk veel diensten gekend, die hier vlak in mijn buurt waren, maar doordat ik ook zo wat geïsoleerd van het werk, naar huis, naar de kinderen. Er is een fietsdokter. Daar kan je de woensdag gratis uw fiets laten repareren. Ook boodschappen doen. Als je dat te voet moet doen naar de Liddl. Dat is geen pretje. Met de fiets is dat wel makkelijk. Je werkt, dan doe ik daarna mijn boodschappen en dan is er voor mij meer tijd voor de kinderen. Omdat ik mij daar lang ook niet van bewust geweest ben. Je bent toch bezig met iets, maar je bent eigenlijk niet bezig... Niet in kwaliteit bezig met uw kinderen. Niet alleen de tijd, maar ook geen energie. Nu heb ik geleerd; ik moet minder doen, zodat ik meer energie heb om voor hen te gebruiken en niet al mijn energie opdoen aan... (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Conclusie

Uit bovenstaande blijkt ontegensprekelijk dat de respondenten bewuste consumenten zijn. Spijtig genoeg is het slechts voor enkelen een levenskeuze en is het voor de meerderheid een budgettaire noodzaak. Verder moeten we ook onderscheid maken tussen energiezuinig leven en het ontbreken van enig

basiscomfort of het kou lijden in de winter. Leven in een koud huis heeft immers een negatieve impact op de gezondheid. Uit een groot buitenlands onderzoek waar 1350 alleenstaande huizen geïsoleerd werden, leren we dat bij een warmer en droger binnenklimaat er een significante verbetering is voor zelfgerapporteerde gezondheid en piepende ademhaling. Verder is er een daling van afwezigheden op school en werk en een dalend aantal huisartsbezoeken. In een gelijkaardige studie waar men kwalitatieve verwarmingsbronnen voorzag in geïsoleerde huizen worden gelijkaardige effecten op het welzijn gerapporteerd. Er zijn minder zieke kinderen, minder aandoeningen aan de luchtwegen en minder afwezigheden op school (Howden-Chapman et al., 2012).

Het feit dat slechts een minderheid van de respondenten over een auto beschikt is goed voor het milieu. Als je landelijk woont en je moet het zonder auto stellen is de kans op isolement en de afhankelijk van derden zeer groot. De keuzevrijheid van winkels en diensten is ook enorm beperkt. Het is geen sinecure om met verschillende kinderen alles te voet, met de fiets en het openbaar vervoer te doen. Ook werk vinden zonder auto in een landelijke omgeving is niet evident.

Tot slot stellen we vast dat deze manier van leven tijdsintensief is. Verschillende respondenten gaan zeer frequent bij verschillende tweedehandszaken langs om af en toe een goed koopje te doen. Maar ook zelf confituur of brood maken of zich verplaatsen met het openbaar vervoer kost veel tijd. Dit alles vraagt veel energie van de respondenten.

6.2.3. Niet of weinig participeren

Leven met een te beperkt inkomen betekent geen financiële ruimte om zaken te ondernemen buiten het strikt noodzakelijke. Het gevolg hiervan is dat personen in armoede weinig participeren aan het sociale leven. Dit stemt overeen met de strategie die Engbersen en zijn collega's (1987) 'het verminderen van sociale contacten' noemen om de uitgaven te beperken. Dit geldt zowel voor maatschappelijke participatie, vrijetijdsbesteding en het sociale verkeer. Ook Kempson (1994) beschrijft dat bij een tekort aan middelen het sociale leven van ouders en kinderen één van de eerste zaken is die worden opgeofferd.

Wat de kinderen betreft zien we bij de respondenten twee situaties die vaak voorkomen. Enerzijds zijn er ouders die hun kinderen zoveel mogelijk laten meedoen aan allerlei zaken zoals schoolreizen, verjaardagfeestjes en vrijetijdsbesteding. Hiervoor doet men beroep op verschillende hulpbronnen zoals

financiële steun van ouders, familie of hulpverlening. Maar ook zelf sparen, andere rekeningen laten wachten of samen met de inrichtende macht naar een oplossing zoeken. Ouders doen zoveel moeite om hun kinderen te laten deelnemen omdat ze niet willen dat hun kinderen worden uitgesloten.

“Veel mogelijk gratis doen. Naar het park gaan enz. Of zoals de gasten met hun A-kaart punten gaan halen in de bibliotheek en daarna hebben die een gratis zwembeurt. Na 10 punten mogen ze gratis gaan zwemmen. Gaan fietsen en naar het park. En bijvoorbeeld met het buurthuis mee naar de Zoo of zo naar Heibrand. En dan 's woensdags de Kinderclub hier. Ze zijn wel bezig hoor. Mijn zoon voetbalt ook. Oma heeft dat betaald. Bomma en bompa. Die hebben het ook niet breed, maar die wilden dat hij dat deed. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

Anderzijds zijn er ouders bij wie de draagkracht zo beperkt is dat alle extra's zoveel mogelijk worden vermeden. De kinderen worden thuisgehouden van dure schooluitstappen, gaan niet naar verjaardagsfeestjes of nemen niet deel aan het georganiseerd vrijetijdsleven. Ouders vinden dit heel erg. Vooral tijdens de grote vakantie weegt dit zwaar door op het gezinsleven omdat de kinderen de hele dag thuis zitten. Er is geen financiële ruimte om dingen te ondernemen. Dit stemt overeen met de bevindingen in buitenlands onderzoek (Kempson et al., 1994; Ridge, 2009). Bij de meeste respondenten worden er weinig speelkameraadjes thuis uitgenodigd.

“Maar ik moet wel zeggen, de kindjes, heb ik er nu een oplossing voor gevonden. Ze zitten nu op internaat. De twee oudsten. Maar ze komen wel op woensdagmiddag naar huis hé. En de vrije dagen, of zaterdagen en zondagen. Maar het is dus grote vakantie. Ik kan ik niet zeggen “ik ga een keer naar Bobbejaanland”. Wat moeten ze de hele dag doen? (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Vrije tijd, zet daar maar een streep door. Dat kost allemaal geld, dat mag je er ook bij schrijven. Mijne jongste speelt graag scrabble en de andere speelt graag kaarten. Zo thuis dat doen we wel. Maar naar de chiro ofzo... Ze zijn ook autistisch. Als ik geld had dan had ik ze op de sport gezet. En het is niet enkel het lidgeld maar ook kleren en daar groeien ze dan uit. Want mijn kinderen zijn allemaal atletisch. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Nee, mijn oudste wil gaan voetballen. Maar financieel, hij krijgt elke week van mij 5 euro zakgeld. Daar heeft hij nu eindelijk zijn scheenlapjes van gekocht. Maar dan wil hij voetbalschoenen en dan het lidgeld van de voetbal is dan ook nog eens 120 euro dus daar gaat hij dit jaar niet meer geraken. En als hij dan op verplaatsing moet gaan spelen, ik heb geen auto. Dan vraagt hij wel om met iemand mee te rijden. Hij is daar echt op gebrand maar ik moet dat allemaal weigeren. Mijn dochter wil gaan turnen of ballet doen, dat gaat niet. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Die voelen dat wel. Ze willen veel, het zijn kinderen. Ze zeggen pa ‘ik wil Playstation 3’. Jij wil Playstation 3, maar dat is veel geld, wat kunnen we doen, we kunnen ervoor gaan sparen. Dan maak ik hen zo tevreden maar soms kun je niet sparen en dan zeg je ‘kijk, volgend jaar is uw verjaardag en we gaan verder sparen en de rest ga papa bijleggen’. Dat moet er wel zijn. Ook andere dingen bijvoorbeeld sport kan ik niet. Naast mijn deur doen ze gevechtssport, dat is 10 meter van mijn deur. Ik ben daar met mijn oudste geweest, ik heb hem een keer laten trainen. Ik heb dat gevraagd, het was 450 euro per jaar ongeveer, ik heb nog eentje, dus je moet er 2 en de jongste begint ook te groeien en die gaat binnen 2 jaar zeggen, broer, ik wil mee met u. De middelste zou graag gaan voetballen. Heel kostelijk, voetbalschoenen en noem maar op en heen en weer. Dus daarmee sluit ik dat uit. Ik kan dat niet. Ik doe zoveel mogelijk als ik kan, iets met hun. Ook niet geplande dingen, bijvoorbeeld ik zit er mee in dat hij niet naar de voetbal kan, ik zeg kom we gaan naar het speelpaleis. Dat is wel 4 euro inkom of zo, het is haalbaar. Dat ze eens een keer kunnen springen. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend)”

Wat voor de kinderen geldt, vinden we ook bij de ouders terug. Weinig ouders hebben een hobby of vrijetijdsbesteding buitenhuis. Vrije tijd betekent voor de meesten: lezen, tv-kijken, computeren, wandelen of fietsen. Zaken die geen geld kosten en die alleen of met het gezin gebeuren. Enkele respondenten zijn aangesloten bij een vereniging waar armen het woord nemen of een welzijnsschakel en nemen deel aan hun activiteiten. Sommige respondenten gaan ook via het OCMW mee op uitstap. Spijtig genoeg betekent in onze maatschappij heel vaak dat dingen ondernemen gelijk staat aan geld opdoen. Gratis activiteiten zijn daarom heel welkom.

“Vroeger toen ik nog een auto had, ging ik alle dagen ‘s morgens naar mijn vader. Dat heb ik al gemist want nu dat het wat beter weer is dan gaan wij zaterdags

maar ik ben daar 6 weken al niet meer geweest. Onze pa zegt ook dikwijls kan jij nu eens niet bellen. Ik zeg ja, hoe? En hij heeft dan ook geen auto, dus hij kan ook eens niet naar hier komen. Die gaat ook alle dagen werken of een week werken en een week thuis. Maar zijn vriendin is altijd thuis, dus ik reed daar elke morgen eens langs want je zit hier altijd tussen je vier muren. En dat mis ik heel hard. Maar gewoon om terug een beetje een sociaal leven te hebben. Vroeger ging ik naar Aldi winkelen, als ik daar nu naartoe wil, moet ik aan iemand vragen om daar met mij naartoe te rijden. Ik hang constant van iemand af. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

Sommige kinderen gaan op kamp doordat de gezinnen hiervoor een financiële tegemoetkoming ontvangen. Uitstappen met het gezin zijn eerder zeldzaam. Het steunpunt vakantieparticipatie is bij veel respondenten niet gekend.

“Door dakloos te zijn en ook met de school heb ik de vrijetijdsparticipatie leren kennen waar je recht op hebt als je iemand bent met een leefloon. Ik vind dat wel interessant. Ook bepaalde logementen dat je dan maar 20% betaalt en ook de participatie 80%. Dus ik vind dat het toch wel al goed, maar de mensen weten het niet. Dus het bestaat, het is er maar het wordt te weinig meegedeeld en ik vind dat er meer reclame over gemaakt moet worden. En dat het ook bij de mensen die het zouden kunnen gebruiken, zou moeten komen. Want ik wist het ervoor ook niet. Ze komen het ook niet vertellen en ik vind het OCMW vertelt dat ook niet, zij zijn enkel met de cijfers bezig en niet met het gevoel, of de kinderen of het menselijke. Ik vind dat een OCMW dat zou moeten kunnen zeggen. Want ik zie mensen, ik ken mensen die in schuldenbemiddeling zitten op collectieve en die krijgen inderdaad wel een centje met Sinterklaas en met kerstdag, maar daar stopt het. Maar dat is heel weinig hé. En dat er wel iets zou moeten gedaan worden voor de kinderen. De kinderen hun gedachten verzetten, even uit het milieu getrokken worden. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

De meeste respondenten werken niet. We zien bij deze groep vaak een groot isolement. De meeste respondenten willen werken en sommigen volgen hiervoor een bijkomende opleiding. Andere respondenten willen werken maar vinden de combinatie werk en kleine kinderen heel moeilijk of geraken door mobiliteitsproblemen niet aan een job. Door een combinatie van financiële zorgen, stress, familiale problemen en gezondheidsproblemen is het voor velen niet vanzelfsprekend om aan de slag te gaan. Een aantal van de ondervraagden

volgt een opleiding tot ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting. Daarbij hebben ze de mogelijkheid om een netwerk op te bouwen. Niet iedereen wil dat. Sommige respondenten houden hun medecursisten op afstand omdat ze in het verleden al vaak gekwetst zijn of hun energie nodig hebben om in hun eigen gezin te steken.

Conclusie

Gezinnen die dagelijks strijden om te overleven hebben weinig ruimte om aan het brede maatschappelijk leven te participeren. Veel respondenten hebben een klein of geen netwerk. Dit geldt spijtig genoeg ook voor de kinderen in het gezin. Volgens Ridge (2009) hebben deze beperkte vriendschappen en sociale relaties een grote impact op de gezondheid van de kinderen omdat ze gevoelens van angst, onzekerheid en ongeluk met zich meebrengen.

Niet alle gezinnen zijn vragende partij om op vakantie te gaan, maar de nood om uitstappen te ondernemen met het gezin is wel in iedere gezin groot. Eén van de functies die aan ontspanning, vrije tijd en vakantie wordt, toegedicht is het opladen van de batterijen. Juist deze mensen hebben, door de moeilijke omstandigheden waarin ze leven, vaak te kampen met een gebrek aan energie en hebben het dus erg nodig om te ontspannen en tegelijkertijd hun familiebanden te versterken.

Participatieonderzoek toont aan dat allerlei drempels ervoor zorgen dat mensen in armoede minder participeren aan sport, recreatie en cultuur. De belangrijkste drempels zijn van financiële aard maar er zijn ook praktische, sociale en culturele drempels. Participatie is belangrijk voor de persoonlijke ontwikkeling en heeft ook positieve sociale effecten (Geerts, Dierckx, & Vandevooort, 2012; Hirsch et al., 2012; Lievens, 2008).

6.2.4. Efficiënt met geld omgaan

Een constante in het leven van de meeste respondenten is dat ze heel bewust en efficiënt met geld moeten omgaan. Voor hen is het is een kwestie om met zo weinig mogelijk middelen zo veel mogelijk te betalen. Dit kan enkel door zeer bewust met geld om te gaan. Dit gaat in tegen de gangbare visie dat mensen in armoede wel zouden kunnen rondkomen als ze maar verstandig met hun geld zouden omgaan. Het probleem is dat de leefgeldten van de gezinnen zo laag liggen dat zelfs met een uiterst zuinig uitgavenpatroon mensen toch nog in de problemen

komen (Kempson et al., 1994). Uit onderzoek van Walker (Walker, 1996) blijkt dat een goed financieel management van het huishoudbudget een overlevingsstrategie is. Het is een manier om onder meer om te gaan met onverwachte financiële kosten en zich aan te passen aan een veranderende situatie.

Bijna alle respondenten zijn heel prijsbewust. Ze kennen de voedingsprijzen en weten in welke winkel ze welke producten het goedkoopst kunnen kopen. Enkele respondenten gaan winkelen in Nederland omdat dit goedkoper is. Een andere strategie is om opzettelijk rond sluitingstijd te winkelen omdat sommige producten dan goedkoper worden geprijsd. Verder wordt er door enkele respondenten die landelijk wonen rechtstreeks bij de boer gekocht. Dit sluit aan bij de bevindingen van Kempson (1994) dat personen in armoede zich niet beperken tot één winkel maar goedkope supermarkten, markten en lokale winkels combineren om de beste deals te vinden. Engbersen (1987) beschrijft deze strategie als prijskopen; respondenten doen inkopen bij diverse winkels en overbruggen daarbij vaak grote afstanden. Ook Dowler (1997) stelt dat mensen in armoede exact weten wat ze uitgeven aan eten en dat ze verschillende koopstrategieën hanteren om het voedingsbudget zo laag mogelijk te houden zoals goedkope supermarkten bezoeken, eten in promotie kopen, prijzen vergelijken tussen supermarkten,

“Maar soms durf ik wel een keer te kijken naar markten. De tip van in de supermarkten, van zo 10 minuten voor sluitingstijd te gaan, dat geldt wel. Behalve, moet ik zeggen, dat die vlieger niet altijd op gaat voor winkels die ook op zondag open zijn. Wat ik dan ook weet, in de carrefour is de Cola goedkoper dan in de Aldi. En in de Colruyt is de appelsap goedkoper dan bij Carrefour. Ik woon op een kruispunt waar zowel de Aldi, een Colruyt is en als je ietsje verder gaat een Carrefour en een Liddl. En dan ben ik al echt zo heel doelbewust daar moet ik dat gaan halen. Maar dat wil dan wel zeggen dat ik heel veel tijd verlies. Dat is echt een nadeel. Want kijk nu, vanmiddag moest ik normaal gezien voedselpakket gaan halen. Maar mijn vriendin haalt gerief van uit de diepvries. Dus, daarmee kon ik het gesprek ook laten doorgaan. En dat is dan, ik moet daar een hele namiddag voor vrijhouden. De vorige keer was ik daar om half twee. En dan moest ik zelfs nog voor alle zekerheid naar mijn dochter piepen om te vragen: ‘Ben je thuis want het is 4 uur, en ik zit hier nog. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)’”

Voor grotere uitgaven zoals elektro en meubels zijn er verschillende strategieën. Soms krijgt men benodigdheden via familie of vrienden, anderen kopen het tweedehands of kijken uit naar promoties. Het gebeurt dat men een toonzaalmodel koopt of een licht beschadigd stuk. Ze kopen ook tweedehands in tweedehandszaken of via tweedehandswebsites. De respondenten die toch nieuwe meubelen kopen doen dit met spaargeld. Een enkele respondent zegt dat hij of zij voor het vervangen van elektronische apparaten een beroep kan doen op de maatschappelijk werker. Die zorgt voor de afbetaling van de aankoop samen met de rest van de afbetalingen.

“De wasmachine was over tijd ook stuk, hebben we het geluk gehad dat we er één kregen van zijn oma want die is naar een bejaardentehuis gegaan. Die kast hebben wij ook gekregen, maar dat geloven ze op de duur niet meer. De ijskast hebben we gekregen. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 1 thuiswonend)”

“Voor grote elektrische toestellen, kijk ik wel eens voor een okkazie. Nu was mijn wasmachine kapot maar mijn schoonbroer die werkt met wasmachines en die heeft dat gratis gemaakt. Dus daar hebben we sjans mee. Dat we iemand kennen die dat kan. Want nieuw dat kunnen we niet betalen. Er stond hier ook geen frigo die hebben we gratis gekregen. (man, samenwonend, 2 kinderen thuiswonend)”

Het lijkt eenvoudiger dan het is maar voor de respondenten komt het er op neer geen geld uit te geven dat er niet is. Dit betekent, zoals ook Engbersen vaststelt, dat men vaak ‘nee’ moet zeggen als bijvoorbeeld iemand vraagt om samen een activiteit te doen, als de kinderen een ijsje vragen, als er een dure schooluitstap staat gepland.

“Mijn oudste is 12 en soms ween ik daar wel voor want dan heb ik zoiets van: als die 18 jaar is, die heeft niets en ik moet die heel veel ontnemen en je kan nooit eens zeggen van we gaan naar een binnenspeeltuin of we gaan zwemmen, dat gaat gewoon niet. Ik weet nu van in de zomer dat er een speciale kas bestaat van het OCMW en dan zijn wij naar Bobbejaanland geweest, maar ik wist dat allemaal niet. Mijn schoonzus heeft dat tegen mij verteld.”

Efficiënt met geld omgaan, betekent zorgvuldig plannen. Dit gebeurt op allerlei domeinen. Bij het betalen van rekeningen worden meestal eerst alle vaste kosten betaald om dan te kijken of er iets over blijft om van te leven. Andere respondenten regelen telkens als er grote rekeningen binnenkomen meteen een

afbetalingsplan om de betalingen te spreiden. Verschillende respondenten zeggen dat het vaak echt puzzelen is om telkens weer de rekeningen te kunnen betalen.

Het enige waar ik beroep op doe van het OCMW is als ik nu bijvoorbeeld een betaling krijg voor een afbetalingsplan. Ik schrijf dat zo volledig uit van alles wat ik moet betalen. Dus als er geld binnenkomt, dat en dat moet ik betalen, dat is zoveel, dan blijft er dit over en dat moet ik dan delen door 2 weken. Dan blijft er 200 euro over. ... Alles met afbetalingsplannen, zo heb ik alles zoals gas, elektriciteit, ziekenkas, alles, is hier per maand. Ik moet dat niet hebben, om de 3 maanden mijn rekeningen van dat of dat. Nee, per maand. Dan weet ik, dit is deze maand, alles wat ik moet betalen, dit is wat er over blijft (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen).

“Hij was wel bereid en hij heeft dan voor mij een plan gemaakt en elke keer als ik ga, neem ik dat mee en tekent hij dat af als ik dat betaald heb. En hij deed dat en dan ben ik niet meer rond gaan vragen want ik ben al blij dat iemand dat doet. Dat was mijn prioriteit iemand die mij aanvaardde als ik dat dan in stukken betaalde. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen thuiswonend)”

Voor de studiekeuze en de schoolkeuze van de kinderen wordt goed overwogen wat de financiële implicaties zijn. Soms worden bepaalde scholen of richtingen niet gekozen of veranderd men omwille van de kostprijs. Bij andere respondenten volgen de kinderen wel een duurdere richting maar dit kan enkel door goed te plannen, te bezuinigen en soms te werken met een afbetalingsplan.

“Ja, ik heb mijn tweeling naar een andere school gestuurd, zij zitten daar nu voor de 2de week omdat dat moeilijk was. Mijn jongen had heel veel problemen met de juffrouw en we zijn daar een paar keer voor naar de directie geweest, maar daar werd eigenlijk niets aan gedaan. En nu zitten ze op de gemeenteschool. Maar daar schilt het budget zoveel met de katholieke school dat ik denk van waar zit het verschil? Ze zitten daar nu en dat is veel goedkoper in alles. Ik heb een lijst gekregen met wat het maximum gaat kosten en dan denk ik, waar zit het verschil? (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Hij wil en ik wil dat ook dat hij humaniora zal gaan volgen, ik heb er met de leerkracht ook over gesproken en ze zei ‘het is een slimme jongen’. Maar dan gaat er weer door mijn hoofd van wat zijn de kosten. En dat kan ik niet met de juffrouw gaan bespreken. Als je dan ziet dat ze naar Oostenrijk op skivakantie gaan, naar Spanje voor die vakantie of naar Rome om de weet ik wat te

bezoeken. Ik heb daar schrik voor, dus ik heb daar ook iemand voor aangesproken. En ze zeiden tegen mij dat er iets zou bestaan die u richtlijnen geeft maar ik vind dat dan weer uitgesloten omdat niet elke school, dat niet wil doen. De school die ik zou kiezen, is niet zo ver van mijn deur. Met de fiets zou het haalbaar zijn en met het openbaar vervoer ook. Ik zou niet graag hebben dat hij een uur of een uur en half eerder moet vertrekken om naar school te gaan omdat het daar wat goedkoper is. En daar heb ik zo mijn eigen mening over. Dan zit ik ook met vragen, de middelste doet het ook niet slecht en binnen 2 jaar mag hij ook naar het middelbaar gaan kiezen. En wat moet ik daarmee dan gaan doen. Ik zit nu al een jaar en een half in mijn schuldbemiddeling maar het gaat nog 8jaar, 8jaar een half duren bij wijze van spreken, dat kan tot 10 jaar duren. Dus die jongens zijn dan eigenlijk afgestudeerd. (man, samenwonend, 3 thuiswonende kinderen)”

“Want nu heb ik ook zo iets, mijn oudste gaat naar het middelbaar. Als ik dan ook niet meer ga krijgen, ga ik dik in de problemen zitten. En daar denk ik nu over na, want ik weet dat hij Latijnse kan maar ik weiger hem dat gewoon omdat ik weet dat ik dat niet kan betalen. Hij was gisteren razend op mij want er moesten papieren ingevuld worden voor school en studierichting en hij heeft staan schreeuwen. Ik zeg ‘jij doe geen Latijn’. ‘En waarom niet?’ Ik zeg ‘jij doe geen Latijn’. En hij zei ‘als je dat zegt, moet je zeggen waarom’. Ik heb dat niet gezegd, en ik weet dat dat heel lelijk is van mij maar ik krijg dat niet over mijn hart om hem dat te zeggen. Maar ik denk dan ook voort na die jaren, wat gaat hij na Latijn doen? Als hij voort gaat studeren, naar de universiteit, dat kan ik niet betalen. Daar moet ik niet aan beginnen. Totaal niet, met alle liefde van de wereld maar er zijn er nog 3. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

Een andere vorm van zorgvuldig plannen, is sparen. Respondenten sparen voor veel verschillende dingen zoals speelgoed voor sinterklaas of verjaardagen, een vakantie, meubels of het raadplegen van specialist. Doch sparen gaat vaak heel moeizaam omdat er weinig ruimte is om geld opzij te zetten.

“Zoals ik zei, eerst al mijn rekeningen, alles moet eerst betaald zijn, ik laat nooit geen rekeningen liggen want daar komen problemen van. En dan, als ik genoeg over heb, boven de 400 euro, dan koop ik bijvoorbeeld schoenen, kleren, dingen die nodig zijn voor haar en dan heb ik een budget van 400 euro, daar probeer ik zelf nog een deel van te sparen. Ik heb dan ook nog geluk dat ik die maaltijdcheques van mijn werk heb. Ik ga 1 keer per maand naar de Aldi normaal,

als ik vervoer vind. Dan koop ik mijn drinken en de grootste dingen aan. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“De huur doe ik altijd, ik doe de betaling. Ik heb de 26e mijn geld. Het gebeurt de 27e. Maar eigenlijk is het meestal 26e naar het einde van de dag toe. Zo in de namiddag. En dan doe ik mijn betalingen. En mijn pacht. Mijn huur dus. En dan gaat het ziekenhuis er af: 50 euro. En dan gaat mijn lening. Mijn lening dat ik zelf moet betalen naar Citybank. Dan doe ik dat ook. Dat doe ik. En mijn, mijn naft. Ik heb nog een auto ook. Mijn naft gaat daar ook van af. In het begin van de maand. En sparen, dan probeer ik nog 25 euro te sparen, of 50 euro, naar een rekening van mij. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“En dan spaarde ik wel wat. Ik heb dat ook altijd blijven doen, hoe weinig ik ook had, ik ben altijd blijven sparen. Soms moest ik dat gewoon dezelfde maand er terug afhalen, maar ik heb zo een doorlopende opdracht naar een spaarrekening en die staat daar al meer dan 25 jaar, en ja soms moet ik dat er terug afhalen, maar als ik het kan laten staan, staat het er eens voor een keer. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

Het winkelen gebeurt heel doelbewust. Voor dagelijkse boodschappen gaat men op zoek naar promoties, goedkoopste producten en goedkope winkels. Soms wordt er gewerkt met een winkellijst zodat men niet in de verleiding komt om andere producten te kopen of stelt men een weekbudget voor voeding op. Voor andere producten zoals schoolgerief wordt er eveneens in promotie gekocht. Respondenten kopen vaak al enkele maanden voor de start van het nieuwe schooljaar artikelen in promotie. Ook kledij wordt meestal in de solden gekocht. Er wordt gekeken naar wat het meest dringend is en soms worden er tijdens de zomersolden al kledij voor de winter gekocht of andersom. Men moet de groei van de kinderen goed kunnen inschatten. Soms wordt kledij te groot gekocht zodat de kledingstukken langer dienen.

“In sommige winkels staat dan een bloemkool 2,29 euro. En dan ga je twee winkels verder en daar sta ze daar maar 2 euro. Ik ben ook niet iemand dat direct... Ik ben iemand die winkels afschuimt. Dat is hetzelfde met de kleren. En de schoenen. Als je een hele dag in't stad rondloopt en je gaat alle winkels binnen. En je loopt daar in rond en je zoekt, kun je uiteindelijk, (vrouw, samenwonend, 7 thuiswonende kinderen)”

“Dat is puzzelen om telkens drie maaltijden te hebben. Hetgeen dat we nog in de vriezer hebben. Hetgeen dat ik gekregen heb van de voedselbank, (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Je krijgt in het begin van het schooljaar een kinderpremie maar die gaat naar het OCMW want dat komt van het kindergeld. En ik ging dan geld vragen voor nieuw boekentassen en zo. Maar ik kreeg dat bedrag niet. Hij zei van ‘ je hebt dat hier nog nodig om dit van te betalen’. Dus ik heb daar maar een deel van gehad. En dan heb ik zoiets van, mijn studietoelage dat dient voor schoolgerief en hij zegt tegen mij dat ik dat niet helemaal krijg. Ik vind dat niet juist. Dus dan heb ik voor 2 kinderen een nieuwe boekentas gekocht en voor 2 kinderen niet. Ja, die zijn kwaad geweest maar dan is het aan mij om te zeggen, wie zijn boekentas is nog het beste. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen) ”

Bij meerdere kinderen probeert men bepaalde aankopen te spreiden over het ganse jaar zodat men niet in één bepaalde maand voor alle kinderen nieuwe boekentassen of schoenen moet kopen.

“Waar is mijn abonnementje? Ik heb dat voor 30 euro voor een heel jaar. En dat scheelt elke maand hé, dat ik dat niet allemaal in één keer moet doen. Mijn oudste dochter heeft van juni, ik heb van augustus en mijn zoon heeft nu van januari. Ja, want in één keer is het nog veel hoor. Je bent altijd bezig hoor. Die druk begint op het einde van de maand hé. Begin jij al te plannen voor de maand erna hé. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“In het begin van de grote vakantie zijn het solden. Dan ga ik al zo een keer kijken van waar vind ik boekentassen in solden. En dan koop ik die al wel. Ik heb zelfs vorig jaar, was dat zelf al in januari. Met de solden van januari heb ik al de boekentas van onze zoon gekocht. Zelfs winterjassen, zo in de solden in de zomer koop ik dan winterjassen voor, Als je zo winterjassen in de zomer met die solden koopt. Die zijn 10 keer goedkoper dan dat je zo nu een winterjas begint te kopen. Dan staan die dubbel van prijs. En zo is't zelfde ook, begin augustus schoolgerief kopen, of eind augustus. Daar zit ook veel prijsverschil op hé. (vrouw, samenwonend, 7 thuiswonende kinderen)”

“Nu zijn we aan het wachten. Ze moet nog een pull hebben en ze moet nog schoenen hebben. Maar ik zeg: ‘van de maand gaat het niet gaan.’ Nu, ik hoop dat er volgende maand niet veel rekeningen toekomen. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

Andere voorbeelden van planning zijn het aanvullen van de energiekart (gas) tijdens de zomermaanden om het verbruik van de wintermaanden te betalen, op zoek gaan naar een goedkope specialist of de afspraak in het begin van de maand plannen en verplaatsingen zo efficiënt mogelijk plannen.

“Nu laten we mazout brengen in de zomer omdat dat dan goedkoper is en dan direct genoeg voor in de winter. (vrouw, samenwonend, 7 kinderen waarvan 4 thuiswonend)”

“Schuiven en ook, vrienden geld vragen, lenen. Ik doe dat constant want het gaat niet. Dan vraag ik aan mensen die het wel goed hebben om wat te lenen. Maar dat is weer een drempel want als je dat een lange tijd doet dan ben je dat maar aan het uitstellen want je geraakt er maar niet uit. Je hebt altijd nodig. Maar zij weten daar het fijne niet van. Op die manier probeer ik dat op te lossen. Zoals dokters, ik noem dat grote kosten, dat moet in het begin van de maand gebeuren. Als ik bel naar het ziekenhuis of zo en ze zeggen 28 januari bijvoorbeeld, dan nee. (man, samenwonend, 3 thuiswonende kinderen)”

Conclusie

De respondenten zijn heel zuinig met hun uitgaven. Het is altijd puzzelen om alle uitgaven te plannen met een beperkt budget. De respondenten zijn heel prijsbewust. Ze kennen de prijs van primaire levensmiddelen. Er is wel weinig keuzevrijheid. Uit buitenlands onderzoek komt het gebrek aan autonomie eveneens naar voor. Mensen in armoede ervaren beperkingen in keuzevrijheid op het verschillende domeinen huisvesting, kledij, eten, vrijetijdsactiviteiten, ... (Ridge, 2009; Wrapson, Mewse, & Lea, 2008). Het vraagt veel tijd en energie om op die manier te winkelen. Dit stemt overeen met ander onderzoek waarbij de respondenten stellen dat inkopen doen een frustrerende gebeurtenis is omdat er weinig keuzevrijheid is en heel tijdsintensief door het vele vergelijken van prijzen (Dowler, 1997; Ridge, 2009).

Een groot aandeel van de respondenten zit met een collectieve schuldenregeling of met budgetbeheer. Dit betekent dat ze leefgeld krijgen voor het vervullen van de dagdagelijkse behoeften. Ze zijn erg geoefend in het overleven met een beperkte som maar kunnen vaak de verantwoordelijkheid niet aan om hun ganse inkomen op dezelfde manier te beheren. Het feit dat iemand anders de vaste

kosten betaalt, is een geruststelling maar zorgt er wel voor dat ze afhankelijk blijven van derden.

Uit buitenlands onderzoek leren we dat langdurig leven in armoede stress met zich meebrengt. Ouders maken zich zorgen over werk, adequate huisvesting, voeding, gezondheid, betalingsachterstand, Leven zonder zekerheid over basisbehoeften zorgt voor armoede gerelateerde stress die op zijn beurt verantwoordelijk kan zijn voor psychische en fysieke gezondheidsproblemen (Broussard, Joseph, & Thompson, 2012; Davis & Mantler, 2004; Ridge, 2009). Door een laag inkomen en weinig sociale steun kan financiële stress ervoor zorgen dat er psychische gezondheidsproblemen zoals een depressie optreden. Uit onderzoek blijkt dan weer dat ouders met een depressie minder geduld, gevoel en aandacht aan de dag leggen om kinderen op te voeden (Davis & Mantler, 2004; Steven Lee et al., 2011). Het is duidelijk dat de gevolgen van financiële stress een maatschappelijke kost met zich meebrengt. Voor werkenden gaat dit gepaard met afwezigheden en voor werkzoekenden met minder solliciteren. Daarenboven zijn er kosten voor de gezondheidszorg en de hulpverlening. De effecten en de maatschappelijke kosten van financiële stress voor kinderen zijn moeilijker in kaart te brengen. Wat kost het onze maatschappij dat kinderen afwezig blijven op school, geen goede studiemotivatie hebben of verslaafd geraken aan genotsmiddelen die doen vergeten (Davis & Mantler, 2004)?

Het beperken van de uitgaven is een strategie die door iedereen gehanteerd wordt. Er zijn echter verschillen in de mate waarin deze strategie gerapporteerd wordt. Het beperken van de uitgaven, al dan niet in combinatie met een andere strategie, wordt vaker vermeld door oudere respondenten, alleenstaanden met kinderen en bij gezinnen met meerdere kinderen. Er is een verband tussen de leeftijd van de respondenten en het zorgvuldig plannen. Hoe ouder de respondenten hoe meer men de zaken planmatig aanpakt.

6.3. Schulden maken

Het maken van schulden is voor mensen die al jaren leven met een beperkt inkomen een veel gebruikte overlevingsstrategie (Ridge, 2009; Rowlingson & McKay, 2008). De meeste respondenten hebben hun financiën momenteel relatief goed onder controle. Een aantal regelt dit helemaal zelfstandig maar de overgrote meerderheid zit ofwel met een collectieve schuldenregeling waarbij ze leefgeld ontvangen of zitten in budgetbeheer. Een voorwaarde bij collectieve

schuldenregeling is dat men geen nieuwe schulden maakt. Bij budgetbeheer worden hierover meestal ook afspraken gemaakt. Veel cliënten maken dus momenteel geen nieuwe schulden maar betalen wel vaak schulden uit het verleden af. Op basis van de interviews maken we een onderscheid tussen verschillende schuldstrategieën.

6.3.1. Uitstellen van betalingen

Het uitstellen van betalingen gebeurt heel frequent en bij veel gezinnen. Dit hoeft niet altijd tot schulden te leiden. Veel respondenten schuiven met rekeningen en laten ze een tijdje liggen zonder dat dit uitmondt in schulden. Bij een grote (onverwachte) rekening hebben veel respondenten de reflex om een afbetalingsplan te vragen. Het huishoudbudget is echter niet oneindig. Het laten liggen van rekeningen of te veel afbetalingen die gelijktijdig lopen kan leiden tot schulden. Het is moeilijk om de achterstand weg te werken. Sommige respondenten zien geen uitweg en laten een aantal rekeningen liggen. Men kiest rekeningen waarbij de gevolgen van niet-betaling niet direct voelbaar zijn zoals de schoolrekening of de ziekenhuisrekening. Bij sommige respondenten is de financiële situatie zo precair dat men geen rekeningen betaalt tenzij men aanmaningen krijgt. Eén iemand wacht systematisch tot de deurwaarder komt vooraleer met geld over de brug te komen. Een andere respondent verhuisde telkens als de niet betaalde rekeningen te hoog opliepen.

“Tot ik dan zo fel in de schulden kwam, ge kreeg het gewoon niet meer betaald. De rekeningen bleven komen en dan ben ik naar het OCMW gegaan en dan ben ik onder budgettering gegaan. Die hebben mij dan ook beetje doorgeduwd van een sociale woning. Die hebben daar dan wat vaart achter gezet. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Voor de oudste dus, die ging dan naar het middelbaar, toen was ik heel bang, van oei hoe gaat da gaan? En de school heeft heel goed meegewerkt. Ik mocht per maand dus een deel betalen. Bij het lager onderwijs was dat heel moeilijk. En ja da was altijd zo uitkienen dat ge toch de school betaalde maar dan bleef de rest. Mijn betalingen heb ik altijd geprobeerd om op tijd te doen, maar dan ja als ge schoenen nodig had ja dan moesten we maar wachten ofwel ging ik aan mijn ma vragen van kunt ge mij geld lenen voor schoenen te kopen? Dus zo hebben we dat dan overbrugd. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“Soms moeten wij al eens bellen. Dan komt er bijvoorbeeld een afrekening. Dat is wel ineens heel veel. Dan bellen wij ‘mogen wij dat in stukken afbetalen’? Dan zorg ik direct voor een afbetalingsregeling. Tot hiertoe, Als je direct naar die mensen belt. Dan krijg je dat ook wel gedaan. Natuurlijk als je wacht. Dat heb ik ook ondervonden. Vroeger wachtte ik tot dat ze aan mijn deur stonden of dat ze een incassobureau stuurden. Nu bel ik en zeg ik van dat is de reden, het lukt nu niet. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

“We kunnen voorstellen om dat gespreid te betalen vanaf juni. Maar als de tegenpartij niet wil is er terug loonbeslag. Ik heb eigenlijk een nieuwe bril nodig. Ik heb insputtingen nodig voor mijn knie. Dat moet je allemaal uitstellen. Dat zijn noodzakelijke medische kosten die uitgesteld moeten worden. Er zijn rekeningen van elektriciteit van water, van brandverzekering die uitgesteld moeten worden. Dat we nu per maand gaan betalen maar normaal wordt dat jaarlijks betaald. Daar is geen geld voor. Jaren aan een stuk zeg ik waarom leef ik? Ik probeer vooruit te geraken maar dat lukt niet. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

“Je bestelt uw meubels en dan moet je daar zoveel weken op wachten en 3 weken erna krijg ik een brief, eerst was het 800 euro ACV, want Randstad waar ik ooit voor gewerkt heb, hadden de verkeerde papieren ingevuld in 2009 en dat kwamen ze terug eisen. Ik moest dat terug betalen dus pakt maar per maand, 50 euro per maand. Toen zei het OCMW waar ik ooit geld geleend heb, dat was 1 000 euro, dat moeten wij terug hebben. Nog eens 25 euro per maand. Toen kwam het ziekenhuis van die operatie die was toch medisch verantwoord? Ik daarmee naar de ziekenkas, ja mevrouw maar evenzeer moet je die 1 300 - 1 400 euro zelf betalen, ik heb dat niet liggen dus 60 euro per maand. Nu in november komt die orthodont van mijn dochter er nog eens bij. Nog eens 80 euro per maand. Ik heb 600 euro per maand aan betalingen aan kosten. Dan heb ik ooit bij Neon, elektriciteitsmaatschappij gezeten, daar ben ik dan bij weg gegaan doordat ik op den duur de rekeningen niet meer kon betalen. Maar ik had daar een contract van 3 jaar ondertekend en als je een contract tekent, kun je daar zomaar niet uit. Je moet een bepaald forfaitaire bedrag blijven betalen. Ik kreeg na een tijd een deurwaarder aan de deur, mevrouw, u staat 900 euro open. Ja, inderdaad dan moet ik die 900 euro ook nog bij betalen. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen thuiswonend)”

“Ik heb mijzelf in schulden gestoken voor mijn kinderen. Ik heb altijd rekeningen laten liggen maar mijn kinderen hadden wel mooie pennen en gommen. Dat heeft zijn gevolgen gehad op andere rekeningen. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Het is eigenlijk gekomen toen ik in het verleden mijn ex bij mij heb laten wonen, die dus geen inkomen had. En ik dus moest zorgen, met mijn inkomen voor een extra volwassene. En dat is dat begonnen van ‘ah die rekening gaan we even opzij leggen. Ja, die rekening, ja dat gaat nu niet even.’ Het is eten of betalen. Het is één van de twee. Dus je moet een keuze maken. Aja, dan begin je met de ene rekening op de ander. Maar wat blijkt dan? Je zit dan steeds in gedachte ‘volgende maand betaal ik al een deel van die ene rekening, en de volgende maand betaal ik het andere deel’. Maar op de duur heb je een stapeltje dat begint omhoog te komen, en dan merk je van ‘oei, ik heb eigenlijk niet genoeg van dit en dat.’ En nu zitten we al in het stadium dat we zodanig ver zijn, als de deurwaarder aan de deur komt, ben ik nog niet in paniek. Ik wacht tot het laatste dat de brief in huis valt, dat het openbaar verkoop is. Juist geteld, nog 3, 3 weken? Ja 3 weken. En dan doe ik mijn voorstel tot het afbetalingsplan. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen thuiswonend)”

6.3.2. Geldkrediet opnemen

Als er veel achterstallige rekeningen zijn of de respondenten staan voor een grote aankoop die ze niet kunnen financieren is de verleiding groot om een krediet op te nemen. Verschillende respondenten hebben in het verleden een geldkrediet opgenomen. Soms werd het ook gebruikt voor de aankoop van een wagen of het maken van een reis. Het creëert voor mensen die in een financieel moeilijke situatie zitten een moment van ademruimte. Andere respondenten doen dit bewust niet omdat ze beseffen dat ze de afbetalingen niet kunnen doen.

“Dan met mijn kind op komst, ben ik zo in de financiële problemen gekomen dat de ene deurwaarder na de andere begon te komen. Ik ben naar schuldbemiddeling gegaan. Met de schuldbemiddeling ben ik hier komen wonen en de deurwaarders die kwamen en ik probeerde ze toch allemaal iets te geven. Na een tijdje werd er een krediet aangeboden van een bank. En ik zei tegen mezelf, ik heb nooit een keer nieuwe meubels gehad, ik ga een keer mijn meubels kopen. Mijn vrouw is nog niet naar Turkije geweest, ik ga misschien naar Turkije. En wij hebben dan die 5 000 euro geleend. Maar ik moest 170 euro per maand terug betalen. Dus een

deel van de betaling die ik moest doen, heb ik afbetaald en in mijn gedachten kon ik dat opbrengen. Maar na een tijdje kreeg ik weer reclame van een bank, visakaart 10 000 euro krijg ik. En we zeiden ja eigenlijk, moest ik die 5 000 euro die ik getrokken heb, vernieuwen. We hebben het eigenlijk nodig, we gingen op reis, het is er niet van gekomen. Het probleem stapelde meer en meer op. Op de duur was dat weer niet meer, ik heb nog 2 jaar of 2,5 jaar kunnen betalen en dat was met bloed, zweet en tranen. Die leningen die mij aangeboden werden, ik had die op dat ogenblik wel nodig en ik voelde toen dat ik die nodig had. Ik ben echt iemand tegen leningen. Omdat mijn ouders vroeger ook veel leningen aangingen en ik heb gezien dat dat altijd problemen veroorzaakte. Als je dat niet kunt sparen dan kan je het ook niet betalen. Sparen is gemakkelijker, het zou gemakkelijker moeten zijn dan afbetalen. Als dat niet lukt dan lukt het niet. Maar toen heb ik mij laten beetnemen en dat was eigenlijk één van mijn enige kredieten die ik ooit gedaan heb, buiten mijn huis.”

“Ik heb ooit met die belastingbrief, 2000 euro moeten betalen. Dan heb ik een rondokaart bij de Fortis... Dat is eigenlijk een soort creditkaart, maar ze noemen dat rondo. Ik had toen 2000 euro geleend. Ik heb dat dan gekregen, ik heb dan mijn belastingen betaald, dan betaalde ik daar 100 aan af. Als ik dat dan afbetaalde, na zoveel tijd stond er weer zoveel op. Dus het jaar erop had ik weer een belastingbrief van 2200 euro. Het bedrag dat ik toen al bijeen had gespaard kon ik al betalen en de rest heb ik afbetaald. En dan weer maandelijks, Snap je? Dat draait, dat rouleert eigenlijk. Ik heb dat eigenlijk gedaan, die rekening om mijn belastingen te kunnen betalen. Op het einde van de rit zat ik bijna - 3000, met al die interesten erbij. Ja, eigenlijk is dat wel erg. Ik vond dat degoutant. Een lening voor een schuld. Voor een rekening eigenlijk, want dat was nog geen schuld. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

“Lenen niet. Nee, dat doe ik niet. Lenen, is terugbetalen hé. En als je dat van een volgende pree moet doen, dan ben je dat al kwijt hé. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

6.3.3. Lenen bij vrienden en familie

Om een korte periode zonder geld te overbruggen of een heel dringende uitgave te betalen wordt er af en toe geld geleend bij vrienden en familie. Met deze schuldstrategie wordt voorzichtig omgesprongen. De meeste respondenten vinden het niet fijn om schulden bij vrienden of familie te hebben. Vaak heeft men ook

slechte ervaringen met het lenen aan anderen. Respondenten trachten dit te vermijden maar hebben er in het verleden meestal wel al gebruik van gemaakt.

“Er zijn in den tijd vroeger in den tijd zeker mensen geweest die mij wel hielpen, het probleem is ge leent van mensen maar ge leent dan een bedrag en ge denkt dan van ik ga dat wel terug kunnen betalen. Maar dan gaat ge juist zien de keren erop gaat het moeilijk om terug te betalen en ge gaat ruzie krijgen met mensen. Ik heb een neef gehad die woonde bij mij in de straat. Die heeft mij wat toegestoken en nog eens wat toegestoken en nog eens wat toegestoken. Ik heb toen een tijdje gehad dat ik met 50 euro met mijn dochter moest rondkomen voor een week lang. Daar zat telefoon opladen, de bus, ... bij. Daar zat alles in. Daar komt ge niet ver mee. Op den duur moest hij zijn geld wel terug hebben. Ik heb het niet. Ik heb het niet. Toen zei die man, ik had een diepvries staan die ik niet kon zetten. Ik stond toen al 500 euro minstens bij hem in het rood. Toen zei hij tegen mij, die diepvries, die gebruikt gij toch niet? Ik pak die zegt die, en ge zijt van u schulden vanaf. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

“Ja, zo dat er iemand iets voorschiet. Want anders kan ik het niet bolwerken..., Af en toe zeggen er ook wel eens mensen van ‘ik kan u ook wel 5 euro, ...’. Ik zeg dan ‘nee, ik doe dat niet’. Dat is uitstel van de problemen eigenlijk. Je moet het toch terugbetalen. Dat is geen oplossing dat lenen bij iemand. (man, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Ik ben ooit, ik ben wel eens een paar keer bij mijn ouders gaan vragen voor iets voor te schieten. Maar niet zo dikwijls. En ik deed dat ook niet graag. Ik maak ook niet graag schulden. Omdat, voor mij is dat gelijk een deurwaarder. Elke schuld die je maakt, moet je terugbetalen. Je verliest er een vriendschap door. Ik wil de mensen nog recht in hun ogen kunnen blijven kijken. En dat is lastig, als je dan wat geleend hebt en je kan het niet terugbetalen. Ik heb dat dan bij mijn ouders eens gehad, geld gaan lenen en dan kon ik dat niet terugbetalen, ik kon dat misschien wel terugbetalen, maar dan moest ik weer wat beknibbelen op iets anders en dan was er een familiefeest en dan op die moment heeft mijn vader mij daarop aangesproken en dat was echt niet aangenaam. Dat was echt niet het moment om dat te doen. Dus ik heb gemaakt dat ik kei rap dat geld bijeen had, ik heb beknibbeld op alles, maar ik heb dat geld integraal in 1 keer teruggestort. En dan was dat voor mij gedaan, dat doe ik niet meer. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

6.3.4. Goederen aankopen op krediet

De meerderheid van de respondenten maakt momenteel geen nieuwe schulden. Maar sommigen hebben zich in het verleden wel laten verleiden tot schulden maken. Verschillende respondenten vertellen dat ze een tijd boven hun stand leefden en aankopen deden die ze zich niet konden permitteren. Uit buitenlands onderzoek blijkt dat voor lage inkomensgezinnen het bedrag van de maandelijkse of wekelijkse afbetalingen veel sterker doorweegt dan het totaal uitgegeven bedrag op het einde van de afbetalingen. Als de maandelijkse afbetaling in hun budget past doet het er dus niet toe dat het eindbedrag een stuk hoger uitvalt dan de feitelijke aankoopsom (Wrapson et al., 2008). Dit is logisch te verklaren volgens Shah, Mullainathan en Shafir (2012). Schaarste zorgt er immers voor dat er een andere mindset is waarbij de manier waarop mensen naar zaken kijken en beslissingen nemen verandert. Schaarste zorgt ervoor dat sommige zaken genegeerd worden. Een voorbeeld hiervan is het lenen aan een hoge rentevoet. Geldgebrek zorgt ervoor dat er een focus is op het verminderen van de actuele uitgaven en hierdoor ziet men enkel de voordelen van een lening aan hoge rentevoet en niet de nadelen op lange termijn.

“Dat is zo iets dat weiger ik. Ik heb daar vroeger wel eens aan gedacht want ik zat dan met oude meubelkes. Want ik ben bij mijn ex vertrokken met niks. Ik had alleen mijn eigen spullen bij en de spullen van men dochter, want die was toen anderhalf jaar oud. Ik heb een zetelke van den die en nog een andere zetel, ne groene en ne parse bij wijze van spreken bijeen staan. Ik had 2 borden, 3 soepkommen,... Ik had een samenraapsel. En in die boekskes van lenen, het stond daar zo schoon uitgelegd. Ik heb eens gebeld. Ik dacht dan kan ik toch een paar fatsoenlijke meubelkes. Ik dacht potverdikke, iedereen mag dat, ik mag dat ook en ik belde. Ik heb de papieren toegestuurd gekregen voor de aanvraag in te dienen. Ik had aan de telefoon gezegd hoeveel inkomen ik had. Die zegt ‘das geen probleem’. Toen dacht ik als ge dat ga moeten betalen, dan gaat ge wel diep in de schulden zitten. En ik heb de papieren kapot gescheurd en ik dacht van nooit meer. Ik dacht van ik ga daar echt niet aan beginnen. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Meestal voor een wasmachine die in panne valt ofzo, dan doe ik dat wel. Voor mijn wasmachine was dat 35 euro per maand. Allez, 34 komma... zoveel maanden dan hé. Dat betaal ik dan ook eerst af, voor ik iets anders koop hé. Zo heb ik dat in de tijd ook met mijn tv gedaan. Die is modern hé. Flat screen. Geen grote hé.

Ja, onze andere tv was kapot, dus je moet wel hé. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Ik ben nog zwaar aan het afbetalen voor alle aankopen op krediet. (man, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

Conclusie

Elk verhaal is uniek. Toch merken we in de interviews een aantal overeenkomsten. Zo zijn er enkele respondenten die door een tegenslag (ziekte, scheiding, verlies werk) ineens terugvallen op een veel lager inkomen en hier niet mee om weten te gaan. Men past zijn levensstijl niet aan en geeft geld uit dat er niet is. Zaken worden op afbetalingen gekocht, leningen aangegaan en allerlei schulden gemaakt. Een andere groep die hierbij aansluit zijn de mensen die wegens omstandigheden terugvallen op een lager inkomen maar niet willen dat hun kinderen hiervan de dupe zijn. Ze doen in functie van de kinderen uitgaven die men zich niet kan permitteren. Vaak wil men voor de buitenwereld niet toegeven dat men het niet breed heeft en spendeert men geld dat er niet is. Enkele andere respondenten zijn door hun (ex) partner in de schulden geraakt. Tot slot is er een belangrijke groep die bij een verminderd inkomen hun levensstandaard aanpast, maar door allerlei hoge kosten (huisvesting, energie, dokter ...) niet rondkomt en noodgedwongen schulden moet maken. Vanuit dit onderzoek zien we linken met de verschillende types schulden die in de literatuur worden onderscheiden nl. aanpassingsschulden, overlevingsschulden, schuldoverlast door externe omstandigheden en compensatieschulden (van Trigt, 2010).

Ook buitenlands onderzoek toont aan dat mensen met een laag inkomen zeer kwetsbaar zijn voor inkomensveranderingen. Door gebeurtenissen als echtscheiding, werkloosheid of ziekte vallen mensen terug op een lager inkomen en waar men vroeger net rondkwam, is dat ineens niet meer het geval. Spaargeld is dan een buffer die een inkomensterugval tijdelijk kan opvangen. Maar net in de laagste inkomensgroepen is het zeer moeilijk om te sparen. Het stereotype beeld van mensen in armoede die hun geld niet kunnen beheren en hierdoor schulden maken klopt vaak niet. Hoe mensen hun geld beheren varieert bij mensen met een laag inkomen net zoals bij andere bevolkingsgroepen. Uit onderzoek blijkt dat mensen in armoede globaal genomen hun financiën met zorg, vaardigheid en de nodige vindingrijkheid beheren (Humbeeck, 2009; Rowlingson & McKay, 2008).

Wat de strategie schulden maken betreft zien we enkel een klein significant verschil tussen gezinnen waar een arbeidsinkomen aanwezig is of niet. Gezinnen die een inkomen uit arbeid hebben rapporteren iets vaker dat ze schulden maken als overlevingsstrategie.

6.4. Netwerken aanspreken

Het aanspreken van netwerken geldt zowel voor formele als informele netwerken. Engbersen (1987) en Kempson (1994) leggen vooral de nadruk op het aanspreken van de informele netwerken. Toch is het ook belangrijk om een beroep te kunnen doen op zoveel mogelijk formele netwerken. Twee strategieën hierbij zijn het durven opkomen voor jezelf en het bundelen van krachten.

6.4.1. Opkomen voor jezelf

Veel respondenten vertellen dat het belangrijk is om mondig te zijn en voor jezelf op te komen. Dit is vooral nodig als je hulp wil krijgen van formele netwerken en je rechten wil uitputten. Bij de meeste respondenten is dit een leerproces en iets waar men in moet groeien.

Rechten uitputten

Het uitputten van rechten zou geen overlevingsstrategie mogen zijn. Uit onderzoek blijkt echter dat een grote groep mensen in onze maatschappij onderbeschermd is. Er zijn veel factoren op verschillende niveaus (beleid, de organisatie en het individu) die via een complexe wisselwerking ervoor zorgen dat mensen niet altijd krijgen waar ze recht op hebben (Sannen, Degavre, Steenssens, Demeyer, & Van Regenmortel, 2007). Zolang de automatische toekenning van rechten geen feit is, beschouwen we het uitputten van de rechten als een overlevingsstrategie.

Om te krijgen waar je recht op hebt, is het nodig om je netwerken aan te spreken. Informele netwerken verschaffen informatie over je mogelijke rechten. Om van deze rechten te genieten is het vaak nodig om hulp te vragen aan hulpverleners of andere professionals uit formele netwerken. De respondenten die geen arbeidsinkomen hebben, zijn allen in orde met hun vervangingsinkomen. Op dat vlak valt er geen ondergebruik te rapporteren. Veel van de respondenten krijgen ondersteuning van een hulpverlener. Deze hulpverlener is vaak de toegangspoort naar het uitputten van verschillende rechten. In de praktijk horen we van veel respondenten dat de hulpverleners de cliënten niet steeds informeren over hun

rechten. Het is dus belangrijk dat cliënten voldoende assertief zijn en zelf informeren naar bestaande maatregelen die van toepassing zijn op hen.

“Ik ben daar heel kwaad voor geweest want ik had eens een gesprek gehad met iemand van het OCMW en die vertelde dat allemaal tegen mij. Ik zeg ‘maar waarom zegt mijn begeleider dat allemaal niet’. En dan heeft die met mijn begeleider gepraat en ik kom een week later bij mijn begeleider want die overzichten, die had ik eerst niet. En ineens had hij zo’n lijst en ja vanaf nu ga jij dat alle maanden krijgen maar nu is het weer al 4 maanden geleden dat ik het nog eens gehad heb. En ineens zei hij dat dan van dat geld van Bobbejaanland, dat daar een kas voor was. En dat ging ineens allemaal wel. Maar hetgene dat jij nu van die bus hebt verteld. Dat wist ik niet. Je wordt niet voldoende geïnformeerd. Je moet alles zelf vragen en anders weet je het niet. Ik heb het gevoel dat ik daar al heel veel mee gemist heb. Ik zit daar nu van 2009 bij en ik wist eigenlijk tot voor de zomer niet dat die speciaal kassen er waren. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Ik zat nog bij het OCMW en ik had iemand die eigenlijk niets, daar niets van kende. Ik begon daar zelf over te spreken. En bestaat er dan dat niet en bestaat er dan dat niet? Omdat ik hoorde van mensen dat zij dat wel hadden. Zegt ze ‘ja, dat bestaat’. En ze heeft daar dan zo contact met opgenomen en zo heb ik dat gedaan. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Het omniostatuuat, als ge onder een bepaalde grens van inkomen zit dan moogt ge het omniostatuuat aanvragen want ze doen da niet automatisch. Dat is het spijtige want veel mensen zien op tegen die papieren want ge moet u belastingspapieren binnen brengen enzo, en aan de hand daarvan bepalen ze of ge genoeg verdient, en of ge in aanmerking komt voor het omniostatuuat. Dat vind ik allemaal zo’n spijtige dingen want heel veel mensen kennen dat niet, weten dat niet, weten niet wat voordelen ge eruit haalt, met als gevolg ze blijven aan de kant staan. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

“Nee, het is niet plezant. Het is vernederend. En hoe je daar behandeld wordt in dat comité, je moet dat maar eens meemaken. Precies een misdadiger. Precies alsof je hun geld met een revolver loopt afhandig maken. Het is hun geld niet, het is ons geld dat ik ook jaren betaald heb als ik ging werken. Ik was zo kwaad feitelijk zou ik burgerlijke ongehoorzaamheid moeten doen. En niets meer betalen van OCMW en dergelijke en andere sociale instanties. Want ze willen mij

toch niet helpen. En ik zal het dan zelf wel sparen en dan kan ik er aan wanneer ik zelf wil. Want nu kan ik er zelf niet aan. Ik word vernederd en gekleineerd en moet affronten ondergaan en ik ben afhankelijk van de goedkeuring. Sommige sociaal assistenten waren goed die gaven filmtickets en teruggave van de kosten van dokters. En sommigen wisten van niets. Vind jij dat normaal? Dat de een het wel krijgt en de andere niet omdat je gezicht hen aanstaat of niet. Die wisten dat goed genoeg dat dat bestaat. Die verzwijgen dat. Ze geven dat aan hun vriendjes. Dat is willekeur en dat kan ik niet verdragen. Je hebt er recht op en dan moet iedereen weten dat je er recht op hebt. Informeer de mensen. Het OCMW is een pest. Elke gemeente mag die steun invullen zoals hij wil. Ze krijgen een pot geld van de overheid. Die willekeur daar heb ik het niet mee. (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

Voor cliënten die niet in het hulpverlenerscircuit zitten, is het nog moeilijker om hun rechten uit te putten (omnio, voedselbank, huursubsidie, vakantieparticipatiefonds, sociale woning). Personen die een netwerk hebben van vrienden of familie die ook in de hulpverlening zitten, horen via deze weg vaak welke mogelijkheden er zijn en kunnen dan proberen om dit ook voor zichzelf in orde krijgen. Dit is vaak niet evident zonder de hulp van professionelen.

“Doordat ik nu bezig ben met de opleiding, zie ik ook de hulpverlening die er bestaat. Ik doe dat nu een beetje privé om een keer te kijken in de sociale kaart van wat er bestaat en dat is te weinig gekend bij de armen. Ik let daarop als ik naar een syndicaat gaat of een mutualiteit heb je altijd zo een folder. En af en toe hangt er wel iets maar de efficiënte dingen zijn eigenlijk niet gekend. In Brugge is er een huis waar dat je huisraad, kledij, schoenen, speelgoed gratis kan krijgen als je iemand bent met een leefloon. Maar ze weten dat niet hé, je komt dat maar te weten als je dakloos bent. Hier heb je het ruilhoekje, je moet ook al in de hulpverlening terechtkomen, moet je al heel ver zitten om te weten dat hier een ruilhoekje is. Maar er zijn veel mensen die zoals ik niet in de hulpverlening terechtkomen en die het niet weten maar die er ook wel iets zouden kunnen mee doen. Ze zouden het moeten opvullen tussen echt in de problemen zitten en niet meer weten waarin en waaruit en het moeilijk hebben. Die informatie daartussen. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Mondig zijn

Voor personen die in budgetbeheer zitten of een collectieve schuldenregeling hebben is het heel belangrijk om op te komen voor zichzelf en hun gezin. In de praktijk betekent dit dat men de gemaakte afspraken over bijvoorbeeld het toegekende leefgeld opnieuw in vraag stelt, extra vraagt voor bijkomende uitgaven.... Iedereen heeft hierin een eigen stijl. Sommigen stellen zich heel onderdanig op, sommigen stellen eisen, andere proberen iets gedaan te krijgen door de persoon te waarderen in het werk dat hij of zij doet. Soms is dit een succesvolle strategie maar niet altijd. Niet alle respondenten durven hun maatschappelijk werker of advocaat schuldbemiddelaar hierover aanspreken.

“Ik moet daar natuurlijk wel allemaal voor schrijven hé. Ik moet dat opsturen of schrijven of vragen én kaderen. Het is niet, geef mij eens 53 euro. Dat kost ook veel energie hé. Dat bedoel ik met mensen die niet zo die sociale vaardigheden. Ik heb dat geleerd. En doordat ik werk. Ik vraag mij af “Hoort dat ook?” Je moet wel de mogelijkheden krijgen om vaardigheden te leren. Hoe krijg ik gedaan van wat ik wil? Dat is niet zo simpel. Dat vergt mij ook veel energie hé. En ergens word ik daar soms ook verdrietig van. Ik ben 47. Ik heb altijd gewerkt. Ik moet van mijn eigen geld vragen aan iemand en kaderen waarom. Gelijk in de grote vakantie is er vakantiegeld. Dat krijg ik allemaal niet. Dan moet ik aan collega’s vragen ‘Is het al toegekomen?’ Ik ben een volwassen vrouw en ik moet aan een vrouw die ik niet ken vragen ‘Ik wil ook een bedrag voor...’. Dat vraagt heel veel energie, gêne, uw zelfbeeld wordt aangetast en ge moet u daar constant overzetten. Daarom vraag ik voor m’n eigen ook nooit niets aan haar extra. In het begin had ik ook oeverloze discussies met mensen hé. Dat kraakte mij vanbinnen. Ze beledigde mij. Dat mens doet dat niet omdat ze mij wil beledigen hé. Ze doet dat, omdat ze denkt dat ze goed aan het doen is. En als je dat door hebt, kun je daar ook iets mee. Dat vergt echt wel heel veel energie. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Maar ook buiten de hulpverleningscontext is het vaak nodig om mondig te zijn. Mensen die leven in armoede moeten telkens opnieuw hun situatie uitleggen en hopen dat de tegenpartij gepaste maatregelen wil treffen. Dit geldt zowel voor school (sociaal tarief, extra financiële voordelen) maar ook bij de dokter (afbetalingsplan), de mutualiteit, huiseigenaar, de sportclub.... Niet iedereen kan of wil over zijn of haar situatie spreken. Sommigen houden hun armoede verborgen voor de buitenwereld, ze zijn bang voor de stempel die hun gezin krijgt. Anderen hebben geleerd dat mondig zijn de enige manier is om dingen

gedaan te krijgen en zullen bij elke nieuwe situatie steeds even de tijd nemen om hun situatie uit te leggen.

“In het begin durf je dat niet hé. Dat is ook zo moeilijk. Zolang dat je sociaal die communicatievaardigheden niet genoeg hebt om te bellen of om te vragen ‘mag ik een afbetalingsplan’?. Dan ben je niet communicatief goed en dan krijg je precies een verwijt aan de telefoon. Ik heb dat ooit gehad met de belastingen. Dat was toen van ‘je betaalt het nu en anders doen we een loonbeslag’. Dat is zo angstwekkend voor mensen om niet meer te durven bellen. Dat ze zo grof zijn. De allereerste keer ging ik, toen heb ik dat laten oplopen, maar de eerste keer dat ik dat heb meegemaakt... dat was het jaar ervoor bij de belastingen, toen ben ik wel naar de belastingen gegaan voor een afbetalingsregeling. ‘En je zal dat in zes maanden betalen, zo niet, dan sturen we een deurwaarder!’. Echt zo heel brutaal. Ik ben daar beginnen wenen. Daarmee heb ik het jaar erop niet durven bellen. Over die drempel van dat bellen, daar moet je overheen geraken. Nu blijf ik gewoon heel vriendelijk. Ik ben nu wel rechttoe, droog. Het is niet dat ik smeeek. Goeiendag, mijn naam, dat is mijn dossiernummer, dat is mijn probleem. Zou ik dat kunnen afbetalen? En zelf direct een afbetalingsplan kiezen. Zonder dat zij er één voorstellen. Zeggen van ik zou graag zoveel per maand willen betalen. Dat heb ik wel van mijn moeder geleerd. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

Conclusie

Het opkomen voor jezelf en je rechten lijkt een evidentie. Toch is dit niet zo gemakkelijk. Niet iedereen durft hulp vragen of beslissingen van een hulpverlener in vraag te stellen. Daarenboven willen sommige personen hun armoedesituatie niet openbaar maken. Het is ook zo dat je je rechten maar kan uitputten als je weet wat je rechten zijn. Een vaststelling is dat niet alle hulpverleners de rechten van hun cliënten uitputten. Verder zeggen respondenten dat het constant voor jezelf en je gezin opkomen erg vermoeiend is. Het wordt ervaren als een constante strijd.

Deze strijd vergt veel energie van de respondenten. Respondenten puzzelen met hun budget, doen aan prijskopen, verplaatsen zich met het openbaar vervoer, hun woonomstandigheden zijn niet optimaal, ze hebben stress en zorgene moeten vaak voor hun rechten opkomen. Dit alles is heel belastend. Respondenten vertellen dat ze regelmatig geen energie meer hebben voor bepaalde zaken zoals

het klaarmaken van een gezonde maaltijd, arbeid en vrije tijd. Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Shah et al. (2012): het feit dat mensen veel energie steken in het oplossen van hun geldproblemen zorgt ervoor dat soms andere zaken worden genegeerd. Iedereen, arm of rijk, beschikt over een beperkte bron aan energie. Het is aan het beleid om omstandigheden te creëren zodat mensen hun energie niet steeds moeten uitputten (Storms, 2012). “Mensen die genoeg hebben en een veilig leven leiden waarin ze er redelijk op kunnen vertrouwen dat ze hun doelen kunnen verwezenlijken, kunnen gemakkelijk vinden dat het een kwestie van motivatie en zelfdiscipline is en dat ze zich daarom niet al te soepel moeten opstellen tegenover die luie armen.” De stelling van Duflo is dat het juist vaak precies andersom is. Het is moeilijk om gemotiveerd te blijven als alles wat je wilt bereiken onmogelijk ver weg lijkt. Het wegnemen van barrières kan precies datgene zijn wat mensen in armoede op weg helpt (Banerjee & Duflo, 2011 p 208).

6.4.2. Krachten bundelen

Veel respondenten hebben een beperkt netwerk. Toch is dit netwerk vaak heel belangrijk om te overleven. Engbersen (1987) bespreekt deze strategie als ‘familiaal hulpbetoon en burenhulp’ en ook Kempson (1994) wijdt een heel stuk aan de hulp van familie en vrienden. In recentere literatuur wordt vooral de nadruk gelegd op de steun van netwerken en de positieve effecten op het welbevinden van gezinnen. Maar ook de materiële ondersteuning wordt besproken (Catell, 2001; Ghate & Hazel, 2004). Hieronder behandelen we enkele domeinen waarop dit van toepassing is.

Hulp in natura

Sommige respondenten met kinderen krijgen hulp in natura van hun ouders. Dit gaat dan bijvoorbeeld over kledij en speelgoed voor de kinderen of het meegeven van groenten en fruit of het gezin uitnodigen bij hen te komen eten. Dit kan enkel in de situaties waar er een goede band is tussen ouders en kinderen en waarbij de ouders zelf niet in financiële moeilijkheden zitten.

“Gelijk mijn vriend nu, die zijn ouders, dat gebeurt als hij daar naartoe gaat, dat hij daarlangs gaat, dat hij eieren meebrengt of groenten als het zomer is. Want ze hebben een moestuintje, met wat groenten. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“De andere dagen zijn mijn kinderen bij mijn moeder om te eten en wij aten toen niets. Als wij geen eten hadden, was dat werkelijk zo en dan gingen de kinderen bij mijn moeder eten en wij leden dan honger. (vrouw, samenwonend, 2 thuiswonende kinderen)”

“Ik ben nu aan spierringen geraakt voor € 3/ kg. Zijn ouders hebben een half varken betaald voor ons. Dat is geslacht en gesneden naar wat wij graag hadden. Dat zit allemaal in de diepvries, ik had zelfs geen grote diepvries dus zijn ouders hebben er ook één gekocht voor ons thuis. (vrouw, samenwonend, 4 kinderen waarvan 3 thuiswonend)”

“Schoentjes heb ik altijd zelf gekocht gehad. Meestal mijn ma, niet ik. Dat zijn voetje goed, dat was meestal dat mijn ma dat kocht met sinterklaas of met een verjaardag. Twee of drie keer per jaar hadden die dan degelijke schoentjes. Tussendoor hadden die dan van die goedkope voor te spelen enzo. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

Verschillende respondenten krijgen regelmatig zaken door van vrienden en familie. Het meest gegeven voorbeeld is kleding maar dit geldt evenzeer voor speelgoed of af en toe meubelen. Op hun beurt geven de respondenten zaken die bij hen overbodig zijn verder aan anderen die er iets mee zijn. Niet alleen materiële zaken maar ook voeding wordt doorgegeven: voeding die uit containers wordt gehaald, voeding van grootkeuken en eten van de voedselbanken dat niet wordt gebruikt.

“Ja, want met die brand hebben mijn kinderen, 14 dagen op het internaat moeten slapen en ik sliep bij een vriendin. Ik had niets meer. En ik moest dan wachten want die van school hadden een inzamelactie gedaan, die hadden kleren voor de kinderen, die zijn stapelbedden gaan kopen voor de kinderen. Die microgolfoven is ook van school. Ik heb daar heel veel steun van gehad. En toen ze dan weg gingen dan zei de school wat hebben wij allemaal voor u gedaan. En dan had ik zo iets van nu spelen jullie wel op mijn gevoel. Toen zeiden ze tegen mij van dat internaat dat wordt wel geregeld en ik krijg hier ineens een factuur aan van 400 euro. En dan heb ik zo iets van, ik heb niets, ik heb voor mijzelf zelfs geen kleren en die sturen dan een factuur naar mij van 400 euro. Dat is hun betaald maar allemaal veel later. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Ja, mijn zus heeft ook 3 zonen en die zijn ongeveer even oud maar ze zijn iets groter van gestalte. Daar krijg ik altijd kleren van. Ook van de vriendin van mijn vrouw. Zij heeft een zoon die wat ouder is en als zijn kleren niet meer passen dan geeft zij dat wel door. Voor mij, kleren, geen probleem maar schoenen wil ik niet. Ik wil dat echt, echt niet. Soms begrijpen ze dat niet. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend) “

“En ik heb twee goede vriendinnen en daar krijg ik ook kledij van. Maar ik bedeel dat dan ook. Ik hou geen 10 kleedjes. Voor mij is dat de normaalste zaak. Ja, kleren enzo, maar financieel dat wil ik niet. Wat ik wel doe. Ik heb een keuken thuis staan en daar heb ik een gans jaar voor gepoetst. Dus zij weten dat wel, want ze zeggen tegen mij ‘we gaan over een jaar een nieuwe keuken kopen, heb je interesse’? Dan bespreken we wat ik in de plaats doe, en dan heb ik een gans jaar gepoetst. Das twee keer niks. Ze hebben mij ook geholpen met plaatsen. Dat geluk heb ik. Maar jaren geleden had ik dat ook niet, vrienden, jaren geleden. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“En dan had ik ne zetel gekregen van mensen, en later had ik zo een heel oude eetkamer gekregen van een tante, die wist blijkbaar dat ik daar zat, hoe dat die dat wist, weet ik niet, die heeft mij dus gevonden en van die heb ik een oude eetkamer gekregen. (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Dan heb ik ook nog wel dat ik hier en daar nog wat krijg van vrienden. Iemand van mijn klas ook. Die had nog wat van haar kinderen over. Autootjes. Die heeft ze dan ook meegegeven. Veel zijn vooral cadeautjes. Dat ding om te duwen heeft hij gekregen van dat madammeke. Dat met die balletjes en met die koordjes heeft iemand gegeven. Ik stond aan de bushalte ‘Hier, moet hij dat hebben’? Een zak met een heleboel speelgoed. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

“Ja, dat vraag ik altijd. Ken jij iets van dit of ken jij iets van dat? Maar ik heb eigenlijk maar heel weinig vrienden, want ik heb vroeger altijd geïsoleerd gewoond, maar via het werk ken ik wel, Ik heb heel goede collega's. Ik ken wat mensen die... Zonder dat eigenlijk over praat, maar die dat toch weten. Mijn collega's, doordat ik ze al 15 jaar ken, sommigen zijn daar wel, staan heel dicht bij mij. Dan doen die zo, 2 jaar geleden, kreeg ik plots van een collega... Dat was echt wel super vond ik, maar ook confronterend hé. Kregen wij een weekverblijf in Oostende op een boerderij. Ooh de kinderen, nu zeggen ze nog altijd “Wij willen terug naar die boerderij”. Ik kan het dan daar over hebben met mijn

collega. Ik zei ‘versta me niet verkeerd. Ik wil niet ondankbaar zijn. Het is wel moeilijk voor mij, want ik kan geen... waarom geef jij dat nu aan mij’? Ze heeft daar dan wel iets op gezegd, maar dat is heel moeilijk. Maar dat was ook superleuk. Wij met ons drieën op de boerderij. Dat was echt wel de max en leuk. Ook zo’n beetje zelfzorg kunnen toelaten. Allé, dat was echt wel heel plezant, maar ja... dat was dan eenmalig. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Een andere vorm van hulp is beroep doen op vrienden en familie voor het uitvoeren van klusjes zoals herstellingen, verhuizen, boodschappen. Dit gebeurt minder frequent.

Financiële hulp

Terwijl de meeste respondenten geen probleem hebben met het ontvangen van hulp in natura is dit toch moeilijker voor financiële steun. Respondenten willen zelfstandig zijn en niet afhankelijk van anderen. Hierop wordt wel een uitzondering gemaakt als het over de kinderen gaat. Verschillende respondenten krijgen financiële steun voor de kinderen.

“Er waren wel vrienden waar ik zei, mag ik 50 euro lenen voor het weekend te overbruggen, ik ga ze wel teruggeven, en dan werd dat wel gedaan. Maar die stap is ook weer moeilijk. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Mijn vader zegt. Je hebt uw eigen miserie gezocht. Het is uw eigen dikke schuld. Trek uw plan. Zo hard. En nog kwaad bij en nog verwijten maken. Telkens als ik hem bel of op bezoek ga met de kinderen. Ik vermijd daar contact mee. En mijn broer. Hij heeft een feest gegeven voor mijne verjaardag voor mijn 50ste verjaardag. Hij heeft dat zelf bekostigd. Hij heeft me gehaald en teruggebracht zodat ik de trein ook niet moest betalen. En met verhuis is die ook komen helpen. Maar financieel, hij heeft wel in dat feest geïnvesteerd,... (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen waarvan geen thuiswonend)”

“Onlangs in de zomer had ik van iemand 250 euro geleend. Met Nieuwjaar begon ik dat uit te leggen van, ik betaal dat terug en het ging niet goed, dus ik had 150 euro betaald en het moment nadien begon hij weer wat druk op te leggen en ik heb dan toch die 100 euro aan hem kunnen geven. Maar langs de andere kant, het is een jeugdvriend van mij, heeft het echt heel goed, een eigen zaak, een paar appartementjes, ook van ouders uit een huis gekregen, geen huur. Zijn kapitaal is

veel te groot om die 250 euro te missen. Maar daar dan zo'n druk op leggen, dat doe je dan wel weer pijn. Ik heb vroeger ook altijd geleend en ik heb het ook altijd terug gegeven. Hij weet dat ik het hem terug geef, moest ik het hebben. Dat is wel lastig. Nu heb ik ook nog 100 euro dat ik aan iemand moet geven en een paar 100 euro aan iemand die ik toch moet betalen. En ik ga dat allemaal moeten betalen, op de één of andere manier. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend)”

“De opa van de oudste twee, langs vaders kant was voorzitter van de mutualiteit en ze konden wel mee op vakantie, op die kampen. Dat hebben de oudste twee gedaan. Maar de jongste heeft dat nooit kunnen doen omdat dat niet van die lijn was, De oudste heeft tekenacademie gedaan omdat ze heel creatief is, dat heeft ze 8 jaar gedaan en dat werd ook bekostigd door de opa en oma langs vaders kant. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Ook binnen het eigen gezin zien we dat er soms financiële steun aan elkaar wordt gegeven. Heel sporadisch vertellen respondenten dat hun kinderen hen ondersteunen met hun zakgeld. Soms wordt er ook bij de kinderen geleend om noodzakelijke kosten te betalen. Verder vertellen verschillende ouders dat ze merken dat hun kinderen zich heel goed bewust zijn van de financiële situaties en hun verwachtingen en gedrag hieraan aanpassen.

Sommige respondenten hebben in het verleden wel eens geld geleend van vrienden en familie. Dit wordt zo weinig mogelijk gedaan omdat ze bang zijn dat ze het niet terugbetaald krijgen en dit hun relatie zou vertroebelen.

Conclusie

Een netwerk is heel belangrijk, niet alleen voor de materiële hulp die je krijgt, maar vooral voor de steun die dit kan bieden. Het netwerk waarop de meeste respondenten kunnen terugvallen is veelal klein. Hoe je het ook draait of keert, in onze maatschappij zijn er kosten verbonden aan het onderhouden van een netwerk. Mensen verwachten af en toe een telefoontje, bij speciale gelegenheden een cadeautje, willen af en toe afspreken om iets te gaan drinken. Dit zijn allerlei kosten waarvoor respondenten geen geld hebben. Soms is er ook schaamte over bijvoorbeeld de woonsituatie en wil men liefst geen mensen over de vloer krijgen. Als er wel een netwerk is van vrienden en/of familie dan is het nog niet gemakkelijk om hulp te vragen. Soms wordt hulp spontaan aangeboden of is er een wederzijdse relatie van elkaar helpen. Maar voor veel personen is het niet evident

om zelf een hulpvraag te stellen. Als de relatie eenzijdig is en respondenten krijgen allerlei zaken, dan ontstaat er al snel een afhankelijkheidsrelatie en dat is niet altijd fijn. Men denkt dan dat men iets terug moet doen of dat er in de toekomst toch nog iets wordt verwacht. De perceptie dat mensen in armoede een kleiner netwerk hebben, wordt niet bevestigd door wetenschappelijk onderzoek. Uit een onderzoek op basis van de gezondheidsenquête leren we dat de netwerken van personen in armoede niet kleiner zijn dan die van anderen, en ook niet worden gekenmerkt door een lagere contactfrequentie (De Booyer & Levecque, 2007). Uit hetzelfde onderzoek blijkt wel dat mensen in armoede vaker ernstige gevoelens van eenzaamheid ervaren en minder kunnen rekenen op hulp en steun van het eigen netwerk. Dit gaat zowel om instrumentele ondersteuning (hulp bij bed houden, vervoer dokter, maaltijden klaarmaken indien je dit niet kan, ...), affectieve ondersteuning (liefde en affectie, iemand die van je houdt, iemand die je knuffelt), emotionele ondersteuning (iemand die je kan vertrouwen, iemand die jouw problemen begrijpt, iemand die je informatie geeft, ...), positieve sociale interactie (iemand met wie je een fijne tijd kan beleven, met wie je zich kan ontspannen, ...). Mensen in armoede zijn, wat hulp betreft, vaker aangewezen op zichzelf of op professionele hulp.

Ouders geven prioriteit aan hun kinderen maar omgekeerd is er vaak ook een heel bijzondere band. Kinderen en jongeren willen hun ouders graag steunen en doen dit op verschillende manieren, bijvoorbeeld door eigen zakgeld te delen met ouders, door zelf te sparen voor speelgoed maar vooral door zo weinig mogelijk dingen te vragen die geld kosten. Een onderzoek bij kinderen en jongeren die leven in lage inkomensgezinnen bevestigt dat jongeren vaak zelf gaan bijverdienen om zo geld in te brengen in het huishouden. Andere strategieën om hun ouders te ontzien zijn geen geld vragen voor kledij, vrijetijdsactiviteiten of schoolactiviteiten (Ridge, 2009).

Voor het gebruik van formele en informele netwerken zien we voor verschillende groepen een significant verschil in het aantal keer dat men deze strategie vermeldt. Zo vermelden respondenten die via de opleiding tot ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting betrokken werden in dit onderzoek opvallend minder deze overlevingsstrategie. Verder zien we dat vrouwen, evenals gezinnen met veel (thuiswonende) kinderen vaker rapporteren over het gebruik van formele en informele netwerken.

Tot slot is er ook een verband tussen het aantal thuiswonende kinderen en het uitputten van de rechten. Personen met meerdere thuiswonende kinderen rapporteren vaker over toelagen/subsidies en andere voordelen waar men recht op heeft.

6.5. Buiten de lijntjes kleuren

Tijdens de interviews komen af en toe zaken naar boven die niet wettelijk zijn of waarbij de respondent tot het uiterste gaat om extra middelen te genereren of voordelen te bekomen. Engbersen en zijn collega's (1987) benoemen deze categorie tot schemerstrategieën, waarvan informele arbeid de belangrijkste is. Meert (1997) spreekt over uitsluitingsgerichte strategieën en geeft hierbij een aantal voorbeelden zoals diefstal, illegale voordelen in natura, fiscale fraude, zwartwerk en drugswerk. Uit een onderzoek naar overlevingsstrategieën van dakloze jongeren (Karabanow, Hughes, Ticknor, & Kidd, 2010) blijkt dat informele arbeid vaak de enige manier is om te overleven. Als er geld nodig is, worden manieren gezocht om geld bijeen te krijgen en vaak doet men hiervoor een beroep op de informele economie. Wij maken een onderscheid tussen strategieën die gericht zijn op het verwerven van extra inkomsten en strategieën die als doel hebben om te besparen op uitgaven.

6.5.1. Extra inkomsten genereren

Een belangrijke manier om extra inkomsten te genereren is zwartwerk. Hoewel een heel aantal mensen hiervoor open staat en een deel dit het in het verleden ook reeds gedaan heeft, is het een relatief kleine groep die momenteel in het zwart werkt. De redenen hiervoor zijn divers. Sommigen geven aan dat zwartwerk niet gemakkelijk te vinden is, anderen kunnen dit niet combineren met hun gezinssituatie of kunnen het fysiek niet aan. De voornaamste reden om geen zwartwerk uit te voeren is de angst om te worden betrapt. De respondenten realiseren zich heel goed dat betrapting op zwartwerk ernstige financiële implicaties inhoudt en willen dit niet riskeren. Een beperkt aantal respondenten is principieel tegen zwartwerk. Uit buitenlands onderzoek blijkt dat diegene die reeds een job hebben, zich vaker in het informele circuit begeven dan uitkeringsgerechtigden. De voornaamste reden hiervoor is de angst om betrapt te worden en de financiële bestraffing (Leonard, 2000).

Voor de respondenten die in de hulpverlening of collectieve schuldbemiddeling zitten worden er ook extra's gegenereerd door extra inkomsten te verzwijgen.

Verschillende respondenten vertellen dat men extra's zoals belastingteruggaven of vakantiegeld probeert te recupereren. Soms is het nodig om de diensten hiervoor zelf op te bellen met een nieuw rekeningnummer zodat het geld niet bij de hulpverlenende instanties terecht komt. Deze extra's worden gebruikt om achterstallige betalingen te voldoen, geboorte-uitzet voor een baby mee aan te schaffen, een klein communiefeest te organiseren, een extra voor de kinderen.... Eén respondent heeft een tijdlang een maandelijkse uitkering van een werkongeval voor zijn schuldbemiddelaar verzwegen.

“Ik heb 3 communicanten dit jaar. Ik heb vorig jaar al aan mijn begeleider gevraagd, al is het maar alle weken 10 euro opzij te zetten, zodat ik daar kleren van kopen. Ik krijg altijd te horen dat er geen overschot is. Ik volg dat mee op mijn computer en ik zie ook dat hij er niets voor opzij gezet heeft. Hij vraagt dan achter het geld van de studiebeurs. Ik heb dat ingevuld en ik weet dat ik dat ga krijgen. En ik houd dat zelf want ik wil kleren voor mijn kinderen, ik kan ze al geen feest geven. Dus ik wil wel dat die deftig gekleed worden. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Hun papa betaalde geen alimentatie en dan heb ik dat via DAVO kunnen krijgen, maar dan heb ik wel eens op 2 sporen gewerkt, dat ik dat via DAVO kreeg en tegelijkertijd beslag op zijn loon heb laten leggen. Dat was eigenlijk voorschot en heb ik dat via dat beslag later dan gekregen en dat heb ik niet terugbetaald. Ze zijn het niet komen vragen. Ik heb dat wel een tijdje opzij gezet, wel rekening mee gehouden. Eigenlijk zijn ze er nooit achter komen vragen. Maar op die manier heb ik wel eens gefoefeld. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“In het ergste geval kan ik nog in het zwart gaan werken. Maar dat heb ik ook nog in het verleden gehad. Mensen gaan op de duur in het zwart gaan werken. Gewoon al om dat beetje extra te hebben, in de maand. Waar dat niemand niet aan kan zitten. Al is het ergens een poetsje doen, daar eens een strijkje doen. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen thuiswonend)”

“Heel af en toe vind ik wel eens iets maar dat is tegenwoordig heel moeilijk. Mijn kameraad komt mij af en toe halen om in het zwart te klussen en dan kunnen we eens iets kleins doen voor de kinderen of eens gaan zwemmen. (man, samenwonend, 2 kinderen thuiswonend)”

Bij twee respondenten stellen we sociale fraude vast, namelijk het wonen op zogenaamd aparte adressen om een hogere uitkering te behouden.

6.5.2. Onconventionele besparingen

Sporadisch komen in de interviews zaken aan bod die niet wettelijk zijn en waardoor respondenten geld uitsparen. Eén respondent stal in het verleden in tuinen voedsel en hout. Een andere respondent krijgt af en toe wel eens iets ‘dat van de camion is gevallen’. Eén respondent tankt rode mazout. Enkele keren komt illegale kabeldistributie ter sprake. Eén iemand downloadt ook allerlei films gratis.

“Een dikke 20 jaar geleden, dan was het nog erger. Eten pikken, hout pikken om het warm te hebben. Dan werd de oudste op de school gewassen.. En als ne dief in de nacht ging ik dus pikken in de tuinen, de hofkes leegplunderen. Ge leert uwe weg altijd te vinden. Bijvoorbeeld beschimmeld brood, als ge da roostert dan is dat te eten. Of in de winkel dan gingen wij die standjes rond. En als ge drie vier keer waard rond gegaan, dan hadden we goed gegeten. Ja, pikken aan, echt pikken, je doet dat niet graag maar ik ging de hofkes bij de mensen als der groenten instonden ging ik die gewoon leeghalen. Ik ging in verschillende hofkes, het mocht niet opvallen. En dan blokken hout, om het warm te hebben. En dat deed ik dan ‘s nachts, ik wou niet gepakt worden. Dat deed ik dan met de kruiwagen of wasmand. Want ik had in dat huis een open haard. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Ik kan dat gewoon niet blijven bolwerken. Ik heb ook een tijd lang, ... een tijd lang in het zwart gereden met de tram, gewoon omdat ik het niet kan. Ik ben nog nooit niet gepakt geweest. En ik heb zoiets van ‘sorry, het gaat niet anders’, niet omdat ik dat niet wil maar je wordt er eigenlijk toe gedwongen. Dat gebeurde dikwijls dat m’n rekening te laat betaald was, dat ik dus een week in het zwart had gereden en zo van die toestanden. Gewoon omdat toen dat geld er niet was. (man, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“Maar als ik ergens iets kan scheef kan slaan dan doe ik het wel. Als we eens iets extra kunnen krijgen. Je moet wel. Je moet pakken wat je kan krijgen. (man, samenwonend, 2 kinderen thuiswonend)”

Conclusie

De brede informele economie bestaat uit tal van activiteiten die ervoor zorgen dat mensen een alternatief bestaan leiden naast de formele economie of zaken

ondernemen om meer financiële ademruimte te creëren. Het gaat om een breed spectrum zoals belastingontduiking, uitkeringsfraude, informele arbeid, ruilhandel, thuiswerk of zelfvoorziening. Niet alles wat in de informele economie gebeurt, is illegaal. Een aantal zaken situeren zich in de schemerzone en een aantal zaken zijn onwettelijk. Er wordt in deze context vaak over fraude gesproken. Er moet echter een onderscheid worden gemaakt tussen het moedwillig handelen om zich te verrijken en het hanteren van een overlevingsstrategie omdat het menswaardig leven in gevaar dreigt te komen (Remans, 2009). In de ganse groep van overlevingsstrategieën zijn de strategieën die niet wettelijk zijn eerder bijkomstig.

7. Nabeschuwing

Uit dit rapport blijkt duidelijk dat armoede vele aspecten van welzijn aantast. Armoede en zeker langdurige armoede beïnvloedt zowel de gezondheid, als de cognitieve ontwikkeling, de relaties binnen en buiten het gezin, de deelname aan het maatschappelijk leven en het perspectief op werk.

Mensen in armoede blijven niet bij de pakken zitten. Ze trachten op allerlei vlakken de gevolgen van armoede te verminderen en hanteren hiervoor verschillende overlevingsstrategieën. Ondanks hun moeilijke situatie gaan ouders dagelijks de strijd aan om hun kinderen een betere toekomst te geven en cijferen zichzelf hiervoor weg.

Uit de gesprekken met kansarme ouders blijkt dat de dagelijkse strijd om te overleven veel energie vraagt. Omdat iedereen, arm of rijk, maar beschikt over een beperkte energiebron, is het belangrijk dat die energiebron niet steeds moeten worden uitgeput, anders bestaat het gevaar dat mensen gaan falen in hun zelfregulatie (Muraven & Baumeister, 2000). Het is immers moeilijk om gemotiveerd te blijven als alles wat je wilt bereiken onmogelijk ver weg ligt (Banerjee & Duflo, 2011). Hier ligt dan ook een belangrijke taak voor beleidsvoerders. Het is hun opdracht om te zoeken naar mogelijkheden om alle gezinnen de basiszekerheid te geven die ze nodig hebben om volwaardig aan de samenleving te kunnen deelnemen.

De referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie kunnen hierbij een inspirerend kader vormen. Referentiebudgetten zijn korven van goederen en diensten, met bijhorend prijskaartje, die minimaal noodzakelijk worden geacht om te kunnen participeren aan de gangbare leefpatronen in een samenleving. Uitgangsbasis bij de uitwerking van de Belgische referentiebudgetten zijn de fundamentele behoeften die moeten worden vervuld om volwaardig aan de samenleving te kunnen participeren (B. Storms, 2012; B Storms & Van den Bosch, 2009; Van Thielen et al., 2010). Referentiebudgetten zijn als dusdanig goed geschikt om uitspraken te doen over het inkomen dat burgers minimaal nodig hebben om een menswaardig leven te leiden. Het prijskaartje van wat gezonde en zelfredzame burgers zich, in een bepaalde samenleving, minimaal zouden moeten kunnen veroorloven om er volwaardig aan te kunnen deelnemen, weerspiegelt in feite een financiële ondergrens. Beneden die grens wordt het risico op armoede en

sociale uitsluiting voor iedere burger bijzonder groot. Indien we de minimuminkomens in ons land plaatsen tegenover deze financiële ondergrens, dan moeten we concluderen dat de Belgische minimuminkomens onvoldoende adequaat (B Storms & K Bogaerts, 2012) zijn om alle burgers de mogelijkheid te geven een menswaardig leven te leiden (art. 23 en 24 van de Belgische grondwet).

Met het oog op de realisatie van de sociale grondrechten, laten referentiebudgetten zien hoe een beleid dat zich richt op het toegankelijk (lees: beschikbaar en betaalbaar, maar ook bereikbaar, bruikbaar en begrijpbaar) maken van basisinstitutes als huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs of mobiliteit een directe impact heeft op de bestedingsmogelijkheden van lage inkomensgezinnen. Zulk preventief beleid is niet alleen effectief omdat het 'doelbewust en systematisch' armoede helpt voorkomen (een goed kader voor een beleid gericht op wenselijk preventie wordt geboden door Goris, Burssens, Melis, & Vettenburg, 2007), het is wellicht ook efficiënt, want kosteneffectief op lange termijn. Immers, door de ondoeltreffendheid van de minimuminkomensbescherming zien we momenteel in ons land een grote toeloop van sociaal verzekerden naar residuaire sociale beschermingssystemen. Het voeren van een sociaal onderzoek, het opzetten van schuldbemiddeling en budgetbeheer of -begeleiding kost de maatschappij veel geld. De vraag is hoe deze kostprijs zich op lange termijn verhoudt tot de kostprijs van het toegankelijk maken van basisinstitutes. Engelse onderzoekers raamden de kost van kinderarmoede in Engeland (Griggs & Walker, 2008) op 40 biljoen¹ pond per jaar. Dit bedrag omvat onder meer de kosten voor de bijzondere jeugdbijstand, gezondheidskosten, ziekenhuisopnames, premature geboorten, chronische aandoeningen en ook economische kosten zoals deze die verbonden zijn aan toekomstige verhoogde kansen op werkloosheid, afwezigheid op het werk en lagere productiviteit. Het zou interessant zijn om voor ons land een gelijkaardige berekening te maken. Van Thielen en Storms onderzochten in 2012 in welke mate lokale overheden en hulpverleningsorganisaties (gemeentebesturen, OCMW's, CAW's ...) de grondbeginselen van wenselijke preventie meenemen in hun lokaal sociaal beleid. Zij kwamen tot de vaststelling dat er overal, en zeker in kleine en middelgrote gemeenten nog een hele weg te gaan is om via algemene wenselijke preventie te werken aan betaalbare institutes

¹ Het Engelse biljoen is wat in het Nederlands een miljard genoemd wordt.

die ervoor zorgen dat het besteedbaar inkomen van personen met een te laag inkomen verhoogt (Van Thielen & Storms, 2012).

Doch, het onderzoek naar de doeltreffendheid van de minimuminkomensbescherming maakt tevens duidelijk dat niet alle heil kan worden verwacht van een doorgedreven preventief beleid. Voor sommige gezinnen (met name voor koppels met en zonder kinderen en voor alleenstaande ouders die zijn aangewezen op de bijstand of op een minimumwerkloosheidsuitkering) is een daadwerkelijke verhoging van de minimuminkomens de enige mogelijkheid om de noodzakelijke bestaansmiddelen te verwerven die nodig zijn om te ontsnappen uit de armoede.

Meer in het bijzonder voor gezinnen met kinderen geldt ook dat in ons land de financiële overheidstegemoetkomingen voor kinderen ten laste niet effectief zijn omdat ze er niet in slagen de minimumkosten van kinderen te dekken. Zelfs niet voor de laagste inkomens die aanspraak kunnen maken op verhoogde kinderbijslagen en op studietoelagen (B. Storms & K. Bogaerts, 2012). Dit is problematisch omdat de armoedekloof voor de laagste sociale zekerheidsinkomens zo verder toeneemt en een armoedekloof wordt gegenereerd voor eenverdieners met minimale arbeidsinkomens en hoge huurkosten.

Bovengenoemde vaststellingen maken duidelijk dat een doorgedreven samenwerking van beleidsvoerders op verschillende beleidsniveaus en over verschillende beleidsdomeinen noodzakelijk is om de gepaste preventieve en curatieve maatregelen te nemen die nodig zijn om alle gezinnen de basiszekerheid te kunnen geven die nodig is om volwaardig aan de samenleving te kunnen deelnemen. Zij werken hierbij ook best samen met verschillende relevante stakeholders en in het bijzonder met personen in armoede zelf en met de verenigingen waarin zij actief zijn. Dit geeft meer garanties dat de genomen maatregelen haalbare, aanvaardbare en vooral voelbare resultaten opleveren.

Referenties

- Anderson, W., White, V., & Finney, A. (2012). Coping with low incomes and cold homes. *Energy Policy*, 49, 40-52.
- Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2011). *Arm & kansrijk. Een nieuwe visie op het bestrijden van armoede*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam uitgevers.
- Bennet, F. (2008). How low-income families use their money. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 115-124): Save the children.
- Bouverne-De Bie, M. (2004). *Sociale Agogiek*. Gent: Academia Press.
- Broek, A. (2007). *De terreur van de schaamte: brandstof voor agressie*. Haarlem: In de Knipscheer.
- Broussard, A., Joseph, A., & Thompson, M. (2012). Stressors and coping strategies used by single mothers living in poverty. *Affilia: journal of women and social work*, 27, 190-204.
- Brunner, K.-M., Spitzer, M., & Christanell, A. (2012). Experiencing fuel poverty. Coping strategies of low-income households in Vienna/Austria. *Energy Policy*, 49, 53-59.
- Campaert, G. (2007). De onderkant van de woonmarkt. In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.
- Casey, P. H., Szeto, K., Lensing, S., Bogle, M., & Weber, J. (2001). Children in food-insufficient, low income families. *American Medical Association*, 155, 508-514.
- Catell, V. (2001). Poor people, poor places, and poor health: the mediating role of social networks and social capital. *Social science & medicine*, 52, 1501-1516.
- Cooper, K., & Stewart, K. (2013). Does money affect children's outcomes? (pp. 81). York: Joseph Rowntree Foundation.
- Davis, C., & Mantler, J. (2004). The consequences of financial stress for individuals, families and society (pp. 32). Ottawa: Doyle Salewski Inc.
- Davydoff, D., Naacke, G., Dessart, E., Jentzsch, N., Figueira, F., Rothmund, M., . . . Finney, A. (2008). Towards a common operational European definition of over-indebtedness. (pp. 131): European Commission.
- de Boyser, K. (2007). Armoede, sociale ongelijkheid en gezondheid in cijfers. In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007* (pp. 153-178). Leuven: Acco.
- De Boyser, K., & Levecque, K. (2007). Armoede en sociale gezondheid: een verhaal van povere netwerken? In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.
- Dierckx, D. (2007). Gezondheid te koop *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.

- Dowler, E. (1997). Budgeting for food on al low income in the UK: the case of lone-parent families. *Food policy*, 22, 405-417.
- Driessens, K. (2003). *Armoede en hulpverlening: omgaan met isolement en afhankelijkheid*. (doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen), Universitaire instelling Antwerpen, Antwerpen.
- Engbersen, G., Van de Veen, R., & Schuyt, C. J. M. (1987). *Moderne armoede: overleven op het sociaal minimum: een onderzoek onder 120 Rotterdamse huishoudens*. Leiden.
- Geenen, G., & Corveleyn, J. (2010). *Helpende handen. Gehechtheid bij kwetsbare ouders en kinderen*. Leuven: LannooCampus.
- Geerts, A., Dierckx, D., & Vandevort, L. (2012). Elk kind telt. Informatie en inspiratie voor lokale actoren in hun strijd tegen armoede.
- Ghate, D., & Hazel, N. (2004). Parenting in poor environments. Stress, support and coping. *Policy research bureau messages* (pp. 27). London: Policy research bureau.
- Gregson, N., & Crewe, L. (2003). *Second-Hand Cultures*: A & C Black Publisher Ltd.
- Griggs, J., & Walker, R. (2008). The costs of child poverty for individuals and society. A literature review (pp. 33). York: Joseph Rowntree Foundation.
- Heisler, M., Wagner, T. H., & Piette, J. D. (2005). Patient strategies to cope with high prescription medication costs: who is cutting back on necessities, increasing debt or underusing medication. *Journal of behavioral medicine*, 28(1), 43-51.
- Heldens, J., & Reysoo, F. (2005). De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide. *Kwalon, jaargang 10*, 106-121.
- Hirsch, D., Sutton, L., & Beckhelling, J. (2012). The cost of a child in the twenty-first century (pp. 56). London: Child Poverty Action Group.
- Howden-Chapman, P., Viggers, H., Chapman, R., O'Sullivan, K., Telfar Barnard, L., & Lloyd, B. (2012). Tackling cold housing and fuel poverty in New Zealand: a review of policies, research and health impacts. *Energy Policy*, 49, 134-142.
- Hubeau, B., & Parmentier, S. (1991). Preadvies rechtshulp. In I. C. v. d. Armoedebestrijding (Ed.), *Aanbevelingen voor het armoedebestrijdingsbeleid 1990-1991. Derde verslag* (pp. 57-91). Brussel: Kabinet van de staatssecretaris voor maatschappelijke emancipatie.
- Humbeeck, E. (2009). Budgetbeheer bij armen. Onderzoek naar het gebruik van zelfcontroletechnieken. *niet gepubliceerde masterproef*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Jansen, H. (2005). De kwalitatieve survey. Methodologische identiteit en systematiek van het meest eenvoudige type kwalitatief onderzoek. *Kwalon, jaargang 10*, 15-34.
- Karabanow, J., Hughes, J., Ticknor, J., & Kidd, S. (2010). The economics of being young and poor: how homeless youth survive in neo-liberal times. *Journal of sociology & social welfare*, XXXVII(Number 4), 39-63.
- Kempson, E., Bryson, A., & Rowlingson, K. (1994). *Hard times?: how poor families make ends meet*. London: Policy Studies Institute.

- Kodithuwakku, S., & Weerahewa, J. (2011). Coping with food price hikes: strategies of the poor in Kandy, Sri Lanka *Working Paper Series* (Vol. 100, pp. 39): Asia-Pacific research and training network on trade.
- Leonard, M. (2000). Coping strategies in developed and developing societies: the working of the informal economy. *Journal of international development*, 12, 1069-1085.
- Liddell, C., & Morris, C. (2010). Fuel poverty and human health: a review of recent evidence. *Energy Policy*, 38, 2987-2997.
- Lievens, P. (2008). *Drempels naar participatie in lokale verenigingen*. Geel: Katholieke Hogeschool Kempen.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 976, 976-980.
- Maxwell, D., Caldwell, R., & Langworthy, M. (2008). Measuring food insecurity: can an indicator based on localized coping behaviors be used to compare across contexts? *Food Policy*, 33, 533-540.
- Meert, H. (1997). Van stad tot platteland: armen en hun overlevingsstrategieën. In H. Vanderhaeghen, K. Pauwels, R. P & V. P (Eds.), *Armoede en Demografie* (Vol. 4, pp. 35-67).
- Oldewage-Theron, W., Dicks, E., & Napier, C. (2006). Poverty, household food insecurity and nutrition: coping strategies in an informal settlement in het Vaal Triangle, South Africa. *Public Health*, 120, 795-804.
- Remmers, N., & Groenland, E. (2006). De steekproeftrekking en de selectie van respondenten in commercieel kwalitatief onderzoek. *Kwalon, jaargang 11*, 21-26.
- Ridge, T. (2009). Living with poverty. A review of the literature on children's and families experiences of poverty. *Reserch Report No 594* (pp. 102): Departement for Work and Pensions.
- Rigoux, F. (1983). Discours Introductif. *Journal des Procès*, 23, 6-8.
- Roose, R. (2003). *Participatief werken in de jeugdhulpverlening*. Gent: Academia Press.
- Rowlingson, K., & McKay, S. (2008). Debt and savings. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 150): Save the children.
- Sannen, L., Degavre, F., Steenssens, K., Demeyer, B., & Van Regenmortel, T. (2007). *Leven (z)onder leefloon. Deel 2. Methodiekboek bij onderbescherming. Proactief handelen vanuit het OCMW*. Leuven: HIVA.
- Sanyal, C., Ingram, E. L., Sketris, I. S., Peltekian, K., & Kirkland, S. (2011). Coping strategies used by patients infected with hepatitis C virus who are facing medication costs. *The canadian journal of hospital pharmacy*, 64(2), 131-140.
- Schuyt, K. (2006). *Steunberen van de samenleving*. Amsterdam: University Press.
- Sels, P., Goubin, E., Meulemans, D., & Sannen, L. (2008). *Het sociaal huis. Werken aan een toegankelijke hulpverlening*. Brussel: Politea.

- Shah, A. K., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science*, 338, 682-685.
- Steven Lee, C.-Y., Lee, J., & August, G. (2011). Financial stress, parental depressive symptoms, parenting practices and children's externalizing problem behaviors: underlying processes. *Family relations*, 60, 476-490.
- Storms, B. (2012). *Referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie (te verschijnen 2012)*. CBS, Universiteit Antwerpen.
- Storms, B., & Van den Bosch, K. (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Strickland, J., & Hanson, C. (1996). Coping with the cost of prescription drugs. *Journal of health care for the poor and undeserved*, 7, 52-62.
- Timmermans, J., Helsen, A., Gysbrechts, S., Janssens, L., & Pelckmans, C. (2012). *Arm aan kansen, rijk aan strategieën : Kwalitatief onderzoek naar overlevingsstrategieën bij gezinnen in armoede*. (Bachelor in Sociaal Werk), Katholieke Hogeschool Kempen, Geel.
- van Nistelrooij, R. (2003). Regels die mensen blokkeren. Armoedemechanismen, overlevingsgedrag en het falen van regels. (pp. 148). Utrecht: Stichting Sjakuus.
- van Nistelrooij, R. (2003). Regels die mensen blokkeren. Armoedemechanismen, overlevingsgedrag en het falen van regels. Utrecht: Stichting Sjakuus.
- Vlaams Netwerk tegen armoede. (2010). Standpuntenpakket 'strijd tegen armoede bij kinderen'.
- Walker, C. (1996). Financial management, coping and debt in households under financial strain. *Journal of economic psychology*, 17, 789-807.
- Wrapson, W., Mewse, A. J., & Lea, S. E. G. (2008). The psychology of poverty. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 80-86): Save the children.